

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**АКАДЕМИК М.М. АДЫШЕВ АТЫНДАГЫ
ОШ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.07.18.578 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 94:342.725 (575.2)(043.3)

**ЫДЫРЫСОВ РАМИС ЖУМАБЕКОВИЧ
КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ӨЗГӨРҮШҮ
(XXк. 20-30-жж).**

Адистиги: 07 00 02. – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертациялык иши**

Илимий жетекчиси:

Алымбаев Ж.Б.

тарых илимдеринин доктору, профессор

Бишкек- 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3-9
I.БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРИХНААМАСЫ ЖАНА БУЛАКТЫК БАЗАСЫ	10-38
1.1.Изилдөөнүн тарыхнаамалык маселелери.....	10-28
1.2.Изилдөөнүн булактык базасы.....	29-38
II.БАП. XXк. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮ	39-86
2.1. Кыргызстандын XXк. башындагы социалдык түзүлүшү....	39-52
2.2. Колониалдык доордогу социалдык түзүлүштөгү өзгөрүүлөр	52-65
2.3. Социалдык-экономикалык реформалар жана стратификациялык өзгөрүлөрдүн уланышы.....	65-86
III. БАП.КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ӨЗГӨРҮШҮ	87-133
3.1. Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү.....	87-111
3.2. Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу процесстеринин жыйынтыктары.....	111-133
КОРУТУНДУ	134-140
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	140-153

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Учурдагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана саясий турмушун модернизациялоо, демократиялык коомдуу түзүү аракеттери менен катар рынок экономикасынын шартында Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, коомдун социалдык жаңы тибинин калыптануу процесси жүрүп жатат. Ушул өңүттөн алып караганда ХХк. 20-30-жылдарындагы Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү болуп өткөн өзгөрүүлөрдү изилдөө кызыгууну жаратат.

Маселени изилдөөнүн талабы төмөнкү бир катар шарттар менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, коомдун социалдык түзүлүшү, өнүгүшү туурасындагы маселеде ХХк. 80-жылдарына чейин илимий-изилдөө практикасында эки концептуалдык: «таптык» жана «стратификациялык» методологиялык ыкма үстөмдүк кылып келген. Советтик тарыхнаамада «таптык» ыкма үстөмдүк кылганы белгилүү. Анткени, марксисттик-лениндик теория боюнча кандай гана коом болбосун ал таптарга бөлүнүп, алардын негизги белгилери катары өндүрүш каражаттарына карата болгон мамилеси боюнча айырмалаланат деп эсептелчү. Экинчиден, марксисттик-лениндик теория боюнча ар кандай коомдо тап күрөшү тынымсыз жүрүп турушу керек. Анткени, тап күрөшү бул коомдук прогресске жеткирүүчү кыймылдаткыч күч катары саналган. Мына ушул марксисттик-лениндик көз караштан советтик доордогу идеологиялык максатта коом антагонисттик эмес жумушчу жана дыйкан таптарынан турат деген түшүнүк жаралып, жетимиш жыл бою үстөмдүк кылып келгени белгилүү.

Бүгүнкү күндө айрым окумуштуулардын пикири боюнча, советтик доордогу «таптык» ыкма коомдогу социалдык катмарлардын таптык белгилери болбогон коомдо жашап турган айрым катмарларды, алсак: кол өнөрчүлөрдү, кызматчыларды, алып сатарларды, үй кызматкерлерди, дин өкүлдөрүн, инвалиддерди, окуучуларды, пенсионерлерди ж.б. эске алган эмес. Бирок, советтик коомдо аталган социалдык топтор жашап келгени белгилүү. Советтик гуманитардык илимде калктын ичиндеги катмарларды, алардын абалын

аныктоодо так илимий терминология болгон эмес. Советтик тарыхнаамада болгону «буржуазиялык тап», «дыйкан», «жумушчу табы» ж.б. терминдер гана колдонулуп келген. Натыйжада, коомдун кыймылдаткыч күчү катары жумушчу жана дыйкан таптары деп эсептелип, жогоруда белгиленген социалдык катмарлар таптык белгилерге өсүп жетпеген коомдун өкүлдөрү катары бааланып келген.

Бүгүнкү күндө тарых илиминин негизги милдеттеринин бири катары ХХк. 40-жылдарынан тарта дүйнөлүк практикада коомдун социалдык түзүлүшүн изилдөөдө колдонулуп келе жаткан стратификациялык ыкманы колдонуу негизги маселелердин бирине айланууда. Буга далил катары акыркы мезгилдерде жарык көргөн белгилүү окумуштуулар Т.И.Заславскаянын, Р.И. Ривкинанын[91], Р.И.Невиндин[118], М.Вебердин[156], О.И.Шкаратиндын[153] ж.б. эмгектери далил боло алат. Жогорудагы окумуштуулардын пикирине таянсак, коомду «страттарга» бөлүү керек. «Страт» деген түшүнүк «катмар» деген экологиялык түшүнүктөн алынган. Ал эми социология илиминде болсо «страта»-«коомдун катмары» ал эми «стратификация» бул коомду катмарларга бөлүү дегенди түшүндүрөт. Стратификация теориясы боюнча адам баласынын социумун бир канча ар кыл критерийлери боюнча профессионалдык, этникалык, гендердик, территориялык жактан жайгашуусу (шаардык, айылдык), билими ж.б.у.с. белгилерге бөлүүгө болот. «Страта» түшүнүгү «тап» түшүнүгүнө караганда ийкемдүү келип, ал коомдук кубулаштарды кеңири кароого жана кеңири анализ берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Англис окумуштуусу Э.Гидденстин пикири боюнча «тап» - бул болгону «стратификациянын жеке гана көрүнүшү»[78]. Демек, коомдун социалдык түзүлүшүн изилдөө «таптык» ыкма менен эмес, «стратификация» ыкмасын колдонуу адам баласынын социалдык турмушун, анын өзгөрүүсүн толук ачып берүүгө шарт түзөт деген ойдобуз.

Кыргызстандын ХХк. 20-30-жж. социалдык-экономикалык, саясий, руханий чөйрөсүндөгү жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында коомдун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү бүгүнкү тарых илиминдеги жаңы концептуалдык-методологиялык принциптер менен изилдөө каралып жаткан илимий маселенин актуалдуу экендигин дагы бир жолу айыгинелейт.

Илимий иштин изилденүү деңгээли. Илимий иштин хронологиялык чеги ХХ кылымдын башынан 1930-жылдардын аягына чейинки мезгилди камтыгандыктан, кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик доордогу авторлор тарабынан изилдөө жүргүзүлгөн. Авторлордун илимий көз караштарына аталган мезгилдердеги саясий конъюнктура, коомдук-саясий түзүлүш мезгилдин талабына өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Демек, илимий иштин изилденүү деңгээлине анализ берип жатып, жарыяланган эмгектерди үч доорго бөлүп кароо илимий логикага туура келет.

Революцияга чейинки мезгилдин тарыхнаамасы. ХХк башында Н.Гаврилов[76], В.А.Васильев[70], А.А.Кауфман[100], О.А.Шкапский[152], В.А. Масальский[115], Г.Ф.Чиркин[145] ж.б. эмгектери жарык көргөн. Аталган авторлор Жети-Суу, Фергана областтарында ар кыл административдик кызматтарды аркалаган, жерге орноштуруу комитеттеринде эмгектенишкен чиновниктер болушкан.

Советтик доордун тарыхнаамасы. Советтик, партиялык кызматкерлерден тарта профессионал окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн. Советтик тарыхнаамада коомдун социалдык структурасын аныктоодо изилдөөчүлөр марксисттик-лениндик теорияга таянышып, негизинен жумушчу, дыйкан табынан жана интеллигенция катмарынан турат деген пикир үстөмдүк кылып келген. Коомдун социалдык түзүлүшүнө анализ берүүдө советтик окумуштуулар жумушчу, дыйкан жана интеллигенциянын жаралуу, калыптануу, өзгөрүү маселелерин изилдөөгө алышкан. Демек, тарыхнаамалык анализ берүүдө аталган үч таптын тарыхына, алардын социалдык өзгөрүүсүнө кайрылуу талабы жаралат. Тагыраак белгилесек, Кыргызстандын социалдык түзүлүшүнүн

өзгөрүшүн жумушчу, дыйкан жана интеллигенциянын мисалында гана көрсөтүү зарыл болот.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасы. Кыргызстандын ХХк. 20-30-жж. социалдык-экономикалык абалы, социалисттик модернизациялоонун жүрүшү, демографиялык кырдаал жаңы тарыхый көз караштан Дж.Жунушалиев[83], Ш.Батырбаева[64,65,166], Т.Д.Джунушалиева[84], В.С.Желуховцев[139], В.В.Плоских[169] ж.б. эмгектеринде изилдөөгө алынган. Белгилей кетчү көрүнүш - илимий иштин изилденүү деңгээлине диссертациялык иштин 1.1. параграфында кеңири анализ берүү аракети жасалган.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы. ХХк. биринчи жарымынын 20-30-жж. аягына чейинки мезгил. Анткени, ушул мезгилде коомдун структуралык түзүлүшү саясий режимдин шартында өзгөрүлүүгө дуушар болгон

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы. Аталган эмгек изилдөөчүнүн демилгелүү иши болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси. Кыргызстандын социалдык түзүлүшү.

Изилдөөнүн предмети. Кыргызстандын социалдык стратификациясынын өзгөрүшү

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. ХХк. Башынан 20-30-жылдардын аягына чейинки Кыргызстандын социалдык стратификациясынын өзгөрүшүнө анализ жасоо. Коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлат:**

- изилдөөнүн булактык базасына жана тарыхнаамалык маселелерине анализ жүргүзүү;
- колониалдык мезгилдеги социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсүн иликтөө;
- кыргыздардын салттуу коомунун социалдык түзүлүшүнө талдоо жүргүзүү;
- 20-жылдардын башындагы социалдык-экономикалык реформалардын алкагындагы стратификациялык өзгөрүүлөргө анализ жасоо;
- Кыргызстандагы социалдык түзүлүштүн трансформациялануу процессине анализ берүү;

- социалдык стратификациялардын трансформациялануу процессинин жыйынтыктарын иликтөө;

Изилдөөнүн булактык базасы. Илимий маселенин хронологиялык алкагына байланыштуу изилдөөдө колдонулган тарыхый булактарды өзүнүн мазмунуна, маалыматтуулугуна жараша II чоң топко бөлүп кароого болот. I топтогу булактарга жарыяланбаган архивдик булактар кирет. Жарыяланбаган архивдик материалдар Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде сакталып турат. Диссертациялык эмгекте тийиштүү фонддор колдонулду. II топтогу тарыхый булактарга жарык көргөн статистикалык жыйнактар, эл каттоонун материалдары, отчеттор, Кыргыз АССРнин 15, 20, 50 жылдык юбилейине карата чыгарылган жыйнактарды кошууга болот.

Изилдөөнүн булактык базасы диссертациялык иштин 1.2. параграфында өз алдынча анализ берүү аракети жасалат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин илимий объективдүүлүк, тарыхый, социалдык принциптер түздү. Өзгөчө-орус саякатчыларынын, чыгыш таануучулардын эмгектерине талдоо жүргүзүүдө социалдык маселелерге көңүл бурулду. Илимий изилдөөнүн объектисине жараша тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-генетикалык, хронологиялык, проблемалык-хронологиялык методдор колдонулду.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы .

- илимий эмгектин жаңылыгы катары постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында изилдене элек диссертациялык иштин алдына коюлган маселе менен шартталат;
- диссертанттын алгачкы ирет Кыргызстандын коомдук-социалдык түзүлүшүн жаңы социалдык-теориялык нукта кароого аракет жасашы;

- коомдун социалдык стратификациялык түзүлүшүнүн өзгөрүшү өз ара бири-бирине таасир берүүчү, өз ара тыгыз байланыштагы процесс катары кароо менен ага системалуу нукта баа берүүгө аракет жасалышы илимий иштин жаңылыгы болуп саналат

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

1. Коомдун социалдык структурасын динамикалуу өнүгүп туруучу процесс катары кароо талап кылынат жана анын трансформациялануу процесси табигый шарттардын гана чегинде жүрүүсү зарыл.
2. Социалдык структуранын өзгөрүүсүн күч колдонуу менен ишке ашыруу коомду социалдык, экономикалык, демографиялык жактан жоготууга алып келиши мүмкүн.
3. Кыргызстандын коомунун социалдык стратификациялык түзүлүшү ХХк. башында колониалдык мезгилде жана совет мамлекетинин алгачкы жылдарында, социализмди куруу убагында өзгөрүүгө учураган.
4. 20-30-жж. жүргүзүлгөн социалдык стратификациялардын трансформациялануу процесси репрессиялык мүнөздө жүрүп, Кыргызстанды социалдык-экономикалык, маданий жактан модернизациялоо мезгилинде эски социалдык түзүлүштүн страталары жок кылынган.
5. Кыргызстандагы жаны колхозчу-дыйкан, жумушчу жана интеллигенция страталарынын калыптануу процесси оор шарттарда жүргөндүгүнө карабастан, көчмөн жана жарым көчмөн шартта жашаган кыргыздардын арасында отурукташуу процесси ийгиликтүү аяктап, совет бийлиги бекемделип гана калбастан, социализмди куруу улана берген.

Диссертациялык иштин жыйынтыгынын апробацияланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөө процессинин натыйжасында автор тарабынан айрым архивдик материалдар илимий айлампага киргизилди, проблема боюнча кээ бир жаңыча көз караштар сунушталды.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 3 баптан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат

1 БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ ЖАНА БУЛАКТЫК БАЗАСЫ

1.1. Изилдөөнүн тарыхнаамалык маселелери

Илимий эмгектин хронологиялык чегине жараша меселенин изилденүү алкагын революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдерге бөлүп кароо зарыл. Бул параграфта аталган үч мезгилде жарык көргөн илимий эмгектерге тарыхнаамалык анализ берүүгө аракет жасалат.

Революцияга чейинки доордун тарыхнаамасы. Революцияга чейинки доордо кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн изилдөөгө алган эмгектер саналуу гана. Алардын катарына Н.Гавриловдун[76], В.А.Васильевдин [70],Кауфмандын [100], О.Шкапскийдин [152] эмгектерин кошууга болот. Алсак, В.Васильевдин эмгегин Жети-Суу областынын өндүрүш күчтөрүнө, калкына, дыйканчылык, сууну жана жерди колдонуу, калктын чарбасына анализ берүүгө арналган. Жети-Суу областынан орус дыйкандарынын көчүп келүү тарыхына кайрылган автор, 1847-1867-жж. аралыгында областка алгачкы жолу Сибирден казактар көчүп келишип, бул жерге казак станциялары 15000 үй-бүлөдөн турган 14 казак поселкалары пайда болгондугун белгилейт [70,66]. В.Васильевдин маалыматы боюнча, 1868-1880-жж. Жети-Суу областына көчүп келгендер 3324 үй-бүлөнү түзүп, алардын ичинен 39% дыйкандар, 1225 үй-бүлө-мещандык катмарга киргендер, 2099 үй-бүлө дыйкан чарбалары болушкан. Мындан сырткары, 242 үй-бүлө пенсиядагы жана запастагы төмөнкү чиндеги аскер адамдары болушкан[70.67]. Демек, автордун эмгегинен орус келгиндеринин арасында катмарга бөлүнүү болгондугун көрүүгө болот.

1882-1884-жылдары В.А.Василевдин маалыматы боюнча, Жети-Суу областына Кытайдын Кулжа аймагынан дунгандар, таранчылар көчүп келишип, Пишпек уездинде Александровка жана Николаев кыштактарын түзүшкөн[70,67]. Демек, автордун эмгегинен областтын аймагына көчүп келген орус дыйкандарынын динамикалык өсүшүн байкоого болот.

В.Васильевдин пикирине таянсак, 1913-жылга карата областта 1 288 002 калк жашап, анын ичинде кыргыздар – 874 895, таранчы жана дунгандар – 60 853, орустар жана башка калктар – 352 254 адамды түзүшкөн [70,77]. Демек, областтын калкынын 68,9% кыргыздар, 26,2% орустар, 4,9% дунган жана таранчылар түзүшкөн. Белгилей кетчү көрүнүш, автор эмгегинде кыргыздар менен казактарды бөлүп караган эмес. Ошондуктан, областтын калкынын 68,9% казактар менен кыргыздар бир этнос катары эсептеген.

XX кылымдын башында кыргыздардын социалдык түзүлүшү боюнча кыскача маалыматтарды В.Масальскийдин эмгегинен алууга болот. В.А.Масальскийдин эмгегинин изилдөө объектиси Туркстан крайындагы экономиканын өнүгүүсү, агротехнология, гидротехнология жана география тармактарын изилдөөгө арналган. Ошого карабастан Жети-Суу жана Фергана областтарында жашаган кыргыздардын уруулук түзүлүшү, манапчылык [115,362,366-379] боюнча маалыматтарды алууга болот.

XX кылымдын башындагы кыргыздардын социалдык катмарларынын бири-манаптар боюнча кызыктуу материалдар О.Шкапскийдин эмгегинде берилген. О.Шкапскийдин аталган эки эмгеги негизинен көчүп келүү саясатын сүрөттөөгө арналган. Автордун өзгөчө көңүл бурган маселелеринин бири-кыргыздардын дыйканчылык жана көчмөн турмушуна талдоо жүргүзүү менен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү манаптардын ролуна токтолуп кеткен. О.Шкапский манапчылыкты кыргыздардын «маданий өнүгүүсүнө тормоз болгон көрүнүш катары» [152,32-44] баалап, алардын төмөнкү букара катмарларына карата мамилесин сүрөттөп кеткен. Ал эми Г.Ф.Чиркиндин [145], Н.Гавриловдун [76] эмгектеринде Фергана жана Жети-Суу областтарындагы көчүп келүү, орус кыштактарынын пайда болуу маселелери көрсөтүлгөн.

Демек, революцияга чейинки адабияттарда кыргыздардын социалдык түзүлүшү XX кылымдын башындагы көчүп келүү саясатын изилдөөгө алышкан орус тарыхнамасынын өкүлдөрүнүн эмгектеринде учкай гана

сүрөттөлгөн. Авторлордун көпчүлүгү бийлер, манаптар боюнча көбүрөөк кайрылышкан, кыргыздардын социалдык түзүлүшүн өз алдынча изилдеген эмгектер жокко эсе болгон.

Советтик тарыхнаама. 20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык структурасынын трансформациялануу процессин изилдеген советтик доордогу илимпоздорду шарттуу түрдө эки мезгилге - 20-40-жж. жана 50-80-жж. бөлүп кароого болот. Анткени мындай хронологиялык жактан бөлүштүрүү советтик доордогу коомдук- саясий турмуштун өзгөрүү процессине туура келет деген ойдобуз. 20-40-жж. аралыгында Кыргызстандагы дыйкандардын социалдык түзүлүшү, көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын отурукташуу процессине арналган бир катар эмгектер жаралган. Алардын катарына: Буров-Петровдун[67], П.Кушнердин[107], П.В.Погорельский жана В.С. Батраковдун[121], А.И.Фатьяновдун[143], М.Ф.Гавриловдун[74,75], Т.Р. Рыскуловдун[124], М.С.Кивмандын[101], М.Б.Сахаровдун[126], С.Амрамзондун[156]ж.б. эмгектерин кошууга болот. Аталган эмгектерде Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө, экономикалык абалына, отурукташуу процессинин жүрүшүнө ж.б. аргардык чөйрөдөгү болуп жаткан өзгөрүүлөргө анализ жасалган.

Кыргыз АССРнин өкмөтүндө жооптуу кызматтарында иштеп, Совет бийлигинин жылдарындагы Кыргызстандын чарбачылык жана маданий курулуш иштери боюнча эмгек жазган авторлордун бири - А. Фатьянов. Партиялык кызматкер катары А.Фатьянов округдарды райондоштуруу маселесине токтолуп, райондоштуруу кыргыздардын уруулук түзүлүшү менен күрөшүүгө таасирин тийгизгенин белгилеп кеткен [143,11]. Социологиялык изилдөөлөрдүн негизинде кыргыз коомунун социалдык катмарына анализ жүргүзгөн авторлордун катарына М.Гавриловду кошууга болот. Автордун “Классовой состав “букары” горной Киргизии” [75] аттуу эмгегинде дыйкандардын ич катмардык жактан бөлүнүүсүнө кайрылса,

“Манап”[74] деген эмгегинде кыргыздардын ак сөөк катмарын түзүшкөн бай-манаптарга иликтөө жүргүзгөн. Автордун аталган эки эмгегинде ХХк. башындагы кыргыздардын салттуу коомдук түзүлүшү боюнча букара жана бай катмарларынын ич ара бөлүнүшү сүрөттөлөт. Автор белгилегендей, коомдун төмөнкү катмарын түзүшкөн букаралар: жарды, жалчы, малай топторунан турушкан[75,195-198]. Букаралардын дагы бир катмары “орто кедейлерден” турган, алар эл арасында “оокаттуулар” деп аталышкан. М. Гаврилов белгилегендей, оокаттуулардын кол алдында бир канча саан уйлары, 100 гө жакын кой-эчкиси болгон. Кымыз менен камсыз болушуп, 5 керегелүү үй тигишкен[75,197]. Оокаттуулар дайыма эле өз чарбасын өздөрү күтө алышкан эмес, алар жарды малчылардын эмгектерин колдонушкан. Салттуу коомдун кийинки катмарларына байлар жана манаптар кирген. Аталган маселеге кайрылган автор байлар ич ара, өздөрүнүн байлыгына жараша: уруктуу бай, ордолуу бай, сасык бай болуп бөлүнүшөөрүн белгилейт [75,199]. М.Гавриловдун калемине “Манап”- аттуу көлөмдүү макала таандык. Автор аталган макаласында кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү чоң ролду ойношкон манап институтунун келип чыгышына, анын коомдогу ээлеген ролуна, манапчылыктын ич ара катмарларга бөлүнүшүнө токтолуп кеткен. Негизинен М.Гавриловдун бул эмгеги ХХк. башындагы кыргыздардын салттуу социалдык түзүлүшүн чагылдырган эмгектердин бири болуп саналат.

Чүй өрөөнүнүн мисалында дыйкандар катмарына анализ жүргүзгөн кызыктуу эмгектердин катарына М.Кивмандын эмгегин кошууга болот. Автордун пикирине таянсак, Чүй районунун калкын негизинен кыргыздар түзүшүп, социалдык курамы боюнча дыйкандар төмөндөгүдөй катмарларга бөлүнүшкөн: 1930-жылы кедейлер 38%, орто дыйкандар 57,5%, кулактар 4,5%ды түзүшкөн [101.37]. Ошону менен катар, автор акыркы жылдардагы партиянын жүргүзгөн иш-аракеттеринин натыйжасында кедейлер катмарынын орто катмар дыйкандар тобуна өтүшү менен калктын социалдык курамында өзгөрүүлөр боло баштаганын белгилейт. М.Кивман жогорудагы

пикирине төмөнкү далилдерди келтирүүгө аракет жасайт. Автор 1927-жылы Чүй районунда кедейлер 47%, орто дыйкандар 52% жана кулактар 4,5%ды түзүшкөн деген фактыларды келтирет[101,37]. М. Кивман эмгегинде кулактарды тап катары жоюудагы совет өкмөтүнүн жүргүзүп жаткан иштеринин өз натыйжасын берип жаткандыгын көрсөтүүгө аракет жасайт. М.Кивман 1927-1930-жылдар ичинде кулактардын тап катары коомдо ээлеген социалдык абалы төмөндөп бара жаткандыгын далилдөөгө аракет жасайт. Алсак, автор бай-манаптар коомдо 6% түзөрүн, алардын колунда 17% ири мүйүздүү мал, 54,8% майда жандык жана 3,5% эгин айдоо аянтына ээ болушса, 1930-жылы алар 4,5%ды түзүп, колунда 12,4% ири мүйүздүү мал, 27,6% майда жандык жана 1,8% эгин айдоо аянтына ээ болушкан деп көрсөтөт [101,37]. Демек, М.Кивмандын жогорудагы келтирген фактылары боюнча 30-жылдардан баштап дыйкандар Чүй өрөөнүнүн айыл жергесинде “орто дыйкандаштырыла” (орто катмарлуу дыйкандар тобу деген маанини түшүндүрөт) баштаган. М.Кивман Чүй районундагы кыргыздардын коомдук-социалдык укладынын өзгөрүшүнө токтолуу менен, “орто дыйкандаштыруу” менен бирге эле отурукташтыруу процесси күчөгөндүгүн айрым далилдүү фактылар менен аргументтештирүүгө аракет жасайт. Автор белгилегендей, кедей дыйкандардын 72% жайлоого көчпөстөн, дыйканчылык менен алектене баштаган. Орто дыйкандардын арасынан отурукташууга өтө баштагандар 21% түзсө, ал эми кулак чарбаларынын баары малы менен көчүп жүрүшөт деп белгилейт [101,37]. Ошол эле учурда Чүй районундагы көчмөн чарбалар баары эле отурукташууга өтүшкөн деп айтууга болбойт. М.Кивмандын берген маалыматы боюнча, 30-жылдардын башында кедейлер 2%, орто дыйкандардын 10%, жалпысынан район боюнча 5% чарбалар көчүп жүрүшкөн [101,38]. Аталган эмгектен агрардык реформалардын натыйжасындагы дыйкан катмарларын өзгөрүүсүн байкоого болот.

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн чагылдырган эмгектердин катарына “Современный аул Средней Азии” [110] аттуу жыйнакта

жарыяланган Л.Лайоктун “Сельское хозяйство” аттуу көлөмдүү макаласын кошууга болот. Аталган жыйнактагы материалдар 1925-жылы ВКП(б) нын БК Орто-Азиядагы бюросу тарабынан уюштурулган Кыргыз АССРинин түштүк-батыш аймагындагы (азыркы Нарын областынын) Загорный болуштугунда жүргүзүлгөн экспедициянын материалдарынын негизинде түзүлгөн. Аталган Л.Лайоктун макаласы 1912-1923-жылдардагы азыркы Нарын областындагы кыргыздардын мал чарбачылыгы, дыйканчылыгындагы болуп өткөн өзгөрүүлөрүнө талдоо жүргүзгөн. Л.Лайоктун эмгегинен Нарын аймагындагы көчмөн кыргыздардын социалдык түзүлүшү, патриархалдык-феодалдык түзүлүштө өкүм сүрүп келген эзүүнүн формалары боюнча маалымат алууга болот. Белгилей кетсек Л.Лайоктун маалыматы боюнча, 1924-жылгы чейин Загорный болуштугу Пишпек уездинин курамында болуп, 1924-жылдан кийин Загорный болуштугу түзүлүп, Каракол округуна карап калган [110,30].

Кыргыздардын көчүү процессинде дыйканчылыктын, соода мамилелеринин өнүгүшү менен мурунтан келе жаткан “таза көчүү” формасы өзгөрүлө баштаганын белгилеп, “акыркы мезгилде көчмөн чарбада өзгөрүү жүрүп, көчмөндөрдүн арасында дыйканчылык, соода мамилелери күчөп, малдын курамы, аларды багуу тартиби өзгөрө баштаган”, – деп жазат Л. Лайок[110,51]. Автордун пикиринде, уруулук-общиналык түзүлүштүн ыдырашында төмөндөгүдөй эки тенденция байкалган:

1. Уруулардын мүлктүк жана социалдык жактан дифференцияланышы;
2. Айрым чарбалардын өндүрүштүк жактан адистештирилиши;

Автордун жогорудагы пикирине кошулууга болот, анткени совет бийлигинин алгачкы жылдарында көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу, жер-суу реформасынын жүргүзүлүшү, бай-манаптарды тап катары жоюу саясатынын жүрүшү сыяктуу иш-чаралардын ишке ашырылышы менен айыл жергесинде жашаган калктын социалдык чөйрөсүндө өзгөрүүлөр жүрө баштаган. Айыл жергесинде жашаган кедей,

орто дыйкандар өз кесибин өзгөртүү менен шаар жергесине көчүп келүү тенденциясы күчөгөн. Аталган көрүнүш Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндө жумушчу катмарынын пайда болушуна жол ачкан. Л.Лайоктун пикиринде социалдык жактан башталган дифференциялык көрүнүш көчүү процессиндеги уруулук байланыштарды үзүп, малсыз, малы аз чарбалар дыйканчылык кылууга өтө баштаган [110,52-53].

Жогорудагы Л.Лайоктун эмгегинен Суусамыр, Жумгал өрөөндөрүнө жүргүзүлгөн экспедициянын негизинде ХХ кылымдын 20-жылдарындагы кыргыз айылдарындагы социалдык-экономикалык түзүлүштү аныктоого болот. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө анализ берген автор: “Тоолуу аймактарда манаптар, бай-соодагерлер, бай-сүткорлор, далдалчылар кездешет”, - деп жазат. Кыргыз коомчулугундагы эзүүчү таптын өкүлү катары саналган манаптар бир канча категорияга бөлүнөөрүн белгилеп кеткен. Л. Лайок туура белгилегендей, манаптар социалдык-экономикалык күчүнө жана аброюна жараша “ак сөөк”, “чала манап” болуп бөлүнүшкөн. Манаптарга кызмат аткарып жүрүшкөн социалдык топторго “жигиттер”, “атка-минерлер” киришкен [110,57]. Аталган социалдык топтогу адамдар манаптардын түрдүү кызматтарын аткарышкан; маселен: атка минерлер болуштук шайлоо учурунда уюштуруу, агитация жүргүзүү сыяктуу кызматтарды аткарышкан. Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларда соода капиталынын өнүгүшү менен жаңы социалдык катмарлардын пайда болгондугун туура белгилеп өткөн. Демек, кыргыз коомчулугунун социалдык түзүлүшүнө анализ жүргүзгөн Л.Лайок чарба жүргүзүүдөгү өзгөрүүлөрдүн, соода капиталынын тереңдешинен улам кыргыз коомчулугунун социалдык түзүлүшүндө бир катар өзгөрүүлөр башталганын белгилейт. Ошол эле учурда Л.Лайок белгилеген социалдык тармактагы дифференциянын башталганы социалдык-экономикалык кайра курууларга байланыштуу экендигин баса белгилейт.

50-80-жж. аралыгында Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү стратификациялык процесстердин трансформациялануусуна байланыштуу

дыйкан, жумушчу, интеллигенциянын калыптануу, өзгөрүү маселелери бир катар окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Айыл чарбасындагы дыйкандар чөйрөсүндөгү социалдык өзгөрүүлөрдүн жүрүшү П.К.Алпацкийдин [52], С.Ильясовдун [94], Дж.С.Бактыгуловдун [61,62,63], И.И.Ибраимов [92] , Д.М.Будянский [66], В.П.Шерстобитов [150,151] ж.б. авторлордун эмгектеринде изилденген.

П.Алпацкийдин эмгеги көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын отурукташуу процессине өтүү маселелерин изилдөөгө алган. Аталган эмгекте 20-жылдардагы Совет бийлигинин көчмөн чарбаларды отурукташтыруу боюнча жүргүзгөн иш-чараларына анализ жүргүзүп, 1921-жылдагы жер-суу реформасынын натыйжасында падышачылыктын көчүрүп келүү саясатынын мурастары жоюлуп, көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга өтүүсүнө шарт түзүлгөндүгү белгиленет[52,33]. П.Алпацкийдин эмгегинде 20-30-жылдардагы Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүлүшү боюнча конкреттүү маалыматтар келтирилбегендиги менен жер-суу реформаларынын натыйжалары, 30-жылдардагы отурукташтыруу процессинин аякташы боюнча көрсөтүлгөн далилдер социалдык стратификация тармагындагы өзгөрүүлөрдүн негизи болгондугун атоого болот.

30-жылдардагы колхоздук курулуштардын аякташы, МТС түзүлүшү андагы партиянын ролу И.Ибраимовдун эмгегинде изилденген. И.Ибраимовдун эмгеги 30-жылдардын ортосундагы коллективдештирүүдөгү жетишкендиктерге гана токтолуп, дыйкандардын арасындагы өзгөрүүлөргө көңүл бурулган эмес. И.Ибраимовдун изилдөөсүнө үндөш, 20-жылдардын ортосундагы айыл-чарба кооперацияларынын түзүлүшү, колхоздук курулуштардын башталышын С.Ильясовдун эмгегинде берилген. С.Ильясовдун, И.Ибраимовдун изилдөө объектилери окшош, хронологиялык жактан гана айырмаланып, колхоздордун пайда болушу, коллективдештирүүнүн аякташына арналган. Бирок жогоруда

белгиленгендей, айыл жергесиндеги дыйкандардын социалдык өзгөрүүлөрүнө көңүл бурулган эмес.

Белгилүү окумуштуу В.Шерстобитовдун эмгеги 1921-1925-жылдардагы Кыргызстандагы жаңы экономикалык саясаттын жүрүшү, жер-суу реформасы, агрардык тармактагы совет мамлекетинин алгачкы иш-чаралары изилденген. Жер-суу реформасына баа берген автор, дыйкандардын жерге болгон мамилесин теңдештирүү менен “кулактардын ашыкча жерин, мүлкүн, айыл чарба техникасын тартып алып”[150,182] реформа кулак чарбаларына каршы катуу сокку ургандыгын белгилейт.

Кыргызстандын түштүк аймагындагы жүргүзүлгөн жер-суу реформасынын жүрүшү, анын натыйжалары Д.Будянскийдин эмгегинде чагылдырылган. Автор конкреттүү тарыхый фактыларга таянуу менен түштүк райондордо жүргүзүлгөн агрардык реформанын жүрүшүн изилдеп, кедей, батрак чарбаларынын социалдык жактан өзгөрүү процессине токтолуп кеткен. Жер-суу реформасы феодалдык жерге болгон ээликти жоюу менен дыйкандарга жер бөлүштүрүү маселесин чечкендигин белгилейт. Бирок, автордун пикиринде реформа жер маселесин толук чечкен эмес, дыйкандардын 75% гана жер үлүшүнө ээ болгондугун баса белгилеп кеткен[66,141]. Ошого карабастан Д.Будянский агрардык реформа айылдардын, кыштактардын социалдык структурасында таптык дифференциянын жүрүшүнө өбөлгө түзгөндүгүн белгилейт. Кедей жана батрак дыйкан чарбалары кыскаруу менен эксплуататордук чарбалар жоюла баштаган. Жерге, айыл чарба шаймандарына ээ болуу менен 18000 ге жакын кедей жана чайрикерлер орток чарбаларга айланышып, майда товар өндүрүүчүлүргө айланышканын[66,156] белгилейт. Демек, автор 1927-1928-жж. Жер-суу реформасынын натыйжасында батрак, кедей дыйкандардын кыскарышы, жумушчу малы, айыл чарба шайманы жок, жерсиз жана аз жерлүү чарбалардын жоюлушу - бул агрардык реформанын социалдык жыйынтыгы катары бааланган.

20-30-жылдардагы Кыргызстандагы социалисттик кайра куруулардын натыйжасында дыйкан катмарынын дагы өзгөрүштөрдүн жүрүшүн изилдөөгө алган окумуштуулардын бири Дж.Бактыгуловдун калемине бир катар илимий эмгектер таандык. Дж.Бактыгуловдун аталган эмгектеринде негизинен 20-30-жылдардын аралыгындагы көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу, коллективдештирүү, колхоздордун материалдык-техникалык базасынын түзүлүшүнө байланышкан маселелер изилденет. Автордун эмгегинен айыл жергесиндеги дыйкандардын социалдык абалынын өзгөрүшү туурасында кызыктуу материалдарды алууга болот. Коллективдештирүүнүн жыйынтыктарына токтолгон автор: “III беш жылдыкта жумушчулардын жана кызматчылардын саны салыштырмалуу өстү, дыйкандардын бир бөлүгүнүн жумушчу жана кызматчылардын катарына өтүшү менен колхозчу дыйкандардын саны азайды”, - деп белгилейт[63,204]. Мындай пикирлер көптөгөн авторлордун эмгектеринде белгиленип, отурукташтыруу процессинин натыйжасында шаар жергесине көчүп келүү менен өз кесибин өзгөртүшкөндүгү белгиленет.

30-жылдардын аягындагы Кыргызстандын калкынын социалдык структурасына токтолгон автор 1939-жылы жумушчу жана кызматкерлер 12,1%, колхозчулар 8,8% жана башка социалдык топтор 4,1% түзгөндүгүн белгилейт[63,204]. Саясий идеологиянын багытына жараша жыйынтык чыгарган автор: “Кыргызстанда башка советтик республикалар сыяктуу эксплуататордук топтор жоюлуп, дыйкан жана жумушчу достук таптары түзүлдү”, [63,206] - деген тыянак чыгарган. Демек, жогорудагы эмгектерди пайдалануу менен дыйкандардын чөйрөсүндөгү жүргөн социалдык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө анализ берүүгө болот.

Кыргызстандагы өнөр-жай тармагынын абалы, жумушчу табынын калыптануу этаптары С.Аттокуровдун [57], Б.Д.Чыймылованын [148], Х.М.Мусиндин [117], Ж.С.Татыбекованын [138], Н.С.Есиповдун [87,87], Б.Ш.Чормоновдун жана А.Ф.Сидоровдун[147] коллективдүү жазылган илимий

эмгектеринде берилет. Жумушчу табынын калыптануу маселесин изилдеген Х.Мусиндин жумушчулардын калыптануусун эки этапка-1918-1928-жж. жана 1929-1937-жж. бөлүп кароо менен “жумушчу табы согуштун алдындагы I- II беш жылдыктардын арасында калыптанып бүткөн”[117,13] деген жыйынтык чыгарган. Автор, мындай пикирин I беш жылдыкта республикада 41 жаңы өнөр жай ишканалары курулгандыгы менен түшүндүрөт. Албетте, жаңы өнөр-жай ишканаларынын курулушу менен жумушчу табынын калыптануу процесси жүрдү, бирок социализмдин жеңиши менен жумушчу табы калыптанып бүткөн деген көз карашка терең анализ берүү талап кылынат.

Кыргызстандын өнөр-жай тарыхын изилдөөгө алган авторлордун бири-С.Аттокуров совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы өнөр-жай ишканаларын улутташтыруу, аларды башкаруу, маселесин изилдөөгө алган. Алсак, С.Аттокуровдун пикири боюнча 1917-1920-жылдары улутташтыруу жүрүп, негизинен көмүр-кен ишканалары, кустардык типтеги тери иштетүү заводдору, ун чыгаруучу заводдор, токой ишканалары улутташтыргандыгын баса белгилейт[57,59-70]. Демек, ар кыл тармактагы ишканалардын улутташтырылышы менен жумушчулардын тармактык жактан бөлүнүп иштөөсүнө шарт түзүлө баштаган. II, III беш жылдыктагы өнөр-жай тармагындагы жетишкендиктер жумушчу табынын калыптанышына шарт түзгөн. С.Аттокуров “III беш жылдыкта жумушчу табынын калыптанышы аяктаган”- деген жыйынтык чыгарган[57,23].

Кыргызстанда Кыргызстандагы жумушчу табынын тарыхына арналып жазылган “История советского рабочего класса Киргизстана”[97] аттуу эмгекте 20-60-жылдардагы жумушчу табынын өсүшү, курамы, индустриалаштыруунун жүрүшү, алардын материалдык-техникалык базасынын жогорулашына байланышкан маселелер изилденген. Жумушчу табынын калыптануу булагына кайрылган авторлор, “жумушчу табынын негизги булагы дыйкандар, ал эми 1931-жылдан тарта киргизилген

жумушчуларга кабыл алуу системасынын уюштурулушу”- болгондугун белгилешет[97,149].

1933-жылдан тарта паспорттук жана прописка системасынын киргизилиши менен жумушчулардын катарын толтурууну уюштуруу күчөгөндүгү белгиленет. Аталган эмгекте 30-жылдардан баштап кыска мөөнөттүү профессионалдык-техникалык курстар ачылып, жумушчулар арасында адистештирүү жүргүзүлө баштаганы иликтенет. Механизациялаштыруу квалификациялык жумушчуларды, инженерлерди жана техниктерди даядоону талап кылган деп белгиленет[97,152]. I-II беш жылдыктардын арасында жаңы завод, фабрикалардын курулушу менен жумушчулардын социалдык чөйрөсүндө өзгөрүүлөрдүн жүргөндүгүн төмөнкү цифралардан көрүүгө болот: темир иштетүү тармагында – 19%, көмүр өндүрүүдө-14,4%, текстиль чыгарууда -11,8%, тамак-аш тармагында – 22,8%, түстүү металлдарды өндүрүүдө– 1,2%, полиграфия тармагында – 1,2%, курулуш материалдарын чыгарууда – 5,7% ж.б.[97,161] жумушчулар адистештириле баштаган. Аталган эмгекте жумушчу табынын калыптанышынын этаптарын, анын негизги булактары боюнча далилдүү фактыларды келтирилгендигине карабастан, жумушчулардын 20-30-жылдар аралыгында кандай өзгөрүү процесстери жүргөндүгүнө көңүл бурулган эмес. Айрым архивдик материалдарга таянсак, 1938-1940-жылдары квалификациялуу жумушчу кадрларды даярдоонун негизги булактары катары 70 өндүрүштүк профиль боюнча даярдалган ФЗУ мектептери иштеп турган[97,175]. Жыйынтыктап айтканда, “История советского рабочего класса” аттуу коллективдүү эмгекте 20-30-жылдардагы жумушчу табынын калыптануу процессинин жүрүшү, сандык жана сапаттык жактан өзгөрүү процесси, жумушчу табынын тармак боюнча адистештирилиши, квалификациялуу кадрлардын даярдалышы туурасында кеңири анализ жасалган.

Жумушчу табынын социалдык чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр жаңы өнөр-жай ишканаларынын түзүлүшү менен тыгыз байланыштуу экендиги талашсыз. Жумушчу табынын курамындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө анализ жүргүзгөн эмгектердин катарына “История индустриализации Киргизской ССР”[96] аттуу коллективдүү эмгекти атоого болот. Эмгекте Кыргызстандагы өнөр-жай ишканаларынын түзүлүшү менен жумушчулардын калыптануу маселеси боюнча конкреттүү маалыматтар берилген.

20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө интеллигенция стратасынын ролу чоң экендиги белгилүү. Интеллигенциянын жаралышы республикадагы орто, жогорку окуу жайлардын абалы менен тыгыз байланыштуу. Бул багыттагы изилдөөлөргө белгилүү окумуштуулар С.С.Данияровдун[81], И.А.Соктоевдин[130,131,132], К.К.Орозалиевдин[119] эмгектери жарык көргөн. Белгилүү окумуштуу С.Данияров 20-30-жж. Кыргызстандагы “маданий революциянын” жүрүшү, сабатсыздыкты жоюу, орто мектептердин абалы, алгачкы маданий жетишкендиктер туурасында орчундуу кызыктуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Автор 1919-1930-жж. Кыргызстандагы маданий курулуштун жүрүшүнө, анын натыйжаларына терең анализ жасоого аракет жасаган. Бул эмгекте маданий тармактагы конкреттүү жетишкендиктер алсак, маданий-агартуу тармагынындагы мектеп, китепкана, мугалимдерди даярдоо, театр ж.б. маданий чөйрөдөгү өзгөрүүлөр боюнча маалыматтар келтирилген. Алсак, алгачкы интеллигенция өкүлдөрү катары педтехникумду 1929-жылы 21 адам, 1930 - жылы 47 адам бүтүргөндүгүн маалымдайт[80,96]. Бирок, автор жыйынтык бөлүгүндө 30-жылдардын аягындагы жетишкендиктерге токтолбостон, 50-60-жылдардагы маданий тармактагы ийгиликтерди баяндап, эмгектин хронологиялык чегинен чыгып кеткен.

Кыргызстандагы социалдык түзүлүштүн өзгөрүү процесстери К.Орозалиевдин эмгегинде изилденет. Коомдун социалдык структурасынын өзгөрүүсүн дыйкан, жумушчу жана интеллигенция катмарларынын арасында

жүргөн трансформациялык процеске токтолуп, айрым жыйынтыктарды сунуш кылган. Дыйкандар катмарындагы өзгөрүүлөргө анализ берип жатып, автор бай-манаптарга каршы жүргүзүлгөн күрөшкө басым жасап, кедей, батрактардын таянычы катары “Кошчу” союзунун чоң иш аткаргандыгына токтолуп кеткен[119,273]. Автор конкреттүү тарыхый фактыларга таянуу менен социалдык-таптык өзгөрүүнүн жүрүшү боюнча көп маалыматтарды келтирет. Бирок, социалдык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө партиянын ролун баса белгилөө менен катар анын кемчиликтерин ачык көрсөтө алган эмес.

Кыргызстандын социалдык структурасындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү коллективдүү изилдөөдө жүргүзүлсө, ХХк. башындагы демографиялык кырдаал Г. Кронградтын[105,106] эмгектеринде чагылдырылган.

20-30-жылдардагы социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстердин жүрүшү боюнча кызыктуу маалыматтарды, тийиштүү жыйынтыктарды жогоруда көрсөтүлгөн коллективдүү эмгектен алууга болот. Аталган эмгекте Кыргызстан коомунун социалдык-таптык өзгөрүү маселеси каралып, эмгектин I бабында Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы дыйкан, жумушчу жана интеллигенция чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, II бабында болсо эл чарбасын реконструкциялоо мезгилиндеги трансформациялык процесстер изилдөөгө алынат[105,112]. Колониалдык доордогу демографиялык кырдаалга кайрылган Г.Кронгардт көчүп келүү процессинин натыйжасында Кыргызстандын калкынын курактык курамы, саны жагынан өсүшүн изилдөөгө алган. Автордун эмгегинде Кыргызстанга славян улутунун өкүлдөрүнөн башка уйгур, дунгандардын көчүп келишине талдоо жүргүзүлгөн. ХХ кылымдын башында Кыргызстандын калкы башка жактан көчүп келүүнүн гана негизинде эмес, табигый өсүүнүн натыйжасында өскөнүн белгилейт. Кыргызстан калкынын өсүшүнүн динамикасына анализ жүргүзгөн автор, калктын арасындагы чарба жүргүзүүнүн өзгөрүшү коомдук-социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө алып келгендигин белгилейт. “Капиталисттик мамилелердин тарашы калктын мүлктүк, социалдык

экономикалык дифференцияланышын күчөткөн” [105,71], деген жыйынтык чыгарган автор.

Г.Кронгардттын пикири боюнча, XX кылымдын башында жергиликтүү элдердин арасынан буржуазия жана пролетариат табынын калыптанышы башталган. Бирок XX кылымдын башында өнөр-жай тармагында жалданма жумушчулар көп санда болгон эмес. Айыл чарбасындагы жумушчулардын саны көп болгонун баса көрсөтүп өткөн[105,71]. Автордун жогорудагы тыянактарына негизинен кошулууга болот. Анткени революцияга чейинки доордо Кыргызстанда саналуу гана өнөр-жай тармактары иштеп, жумушчу катмары жаңыдан гана түптөлө баштаган, калктын басымдуу бөлүгү айыл жергесинде жашаган эле.

Жогорудагы тарыхнаамалык анализ көрсөткөндөй советтик доордо Кыргызстандын 20-30-жж. социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүүсүнө карата көптөгөн илимий эмгектер жаралган. Алар негизинен советтик коомдо жумушчу, дыйкан табы жана интеллигенция катмары түзүлүлгөндүгүн белгилешип, алардын калыптануу этаптарына баа беришкен. Жумушчу, дыйкан жана интеллигенция темасына арналып ири монографиялык эмгектер жарлаган. Ошол эле учурда советтик идеологиянын таасири астында совет мамлекети тарабынан социалдык катмарларга карата жүргүзүлгөн репрессиялык чаралар, алардын кесепеттери туурасында сын көз караштар айтылган эмес. Коллективтештирүү учурунда эзүүчү таптын өкүлдөрү катары эсептелген бай-манаптарды сүргүнгө айдоо, алардын урпактарына карата болгон мамилелер көз жаздымында калган.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасы. Постсоветтик доордун тарыхнаамасында 20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстерди өз алдынча изилдөөгө карата бир катар эмгектер жаралаган. Алсак, окумуштуулар Ш. Батырбаеванын[64,65,166], Т. Д. Джунушалиеванын[86], В.С.Желоховцевдин[139,167], В.В.Плоских[169], Дж.Джунушалиевдин[84] ж.б. эмгектеринде 20-30-жж. социалдык-экономикалык реформалардын

жүрүшү, натыйжалары, демографиялык өзгөрүүлөр боюнча жаңы пикирлер сунушталган.

Дж.Джунушалиевдин көлөмдүү илимий монографиясы 20-30-жылдардан Кыргызстандагы саясий, социалдык-экономикалык реформалардын жүрүшү жана кесепеттери изилдөөгө багытталган. Автор 20-30-жылдардан жер-суу реформасы, отурукташуу прецессинин жүрүшүн андагы кемчиликтерге токтолуп кеткен. Автордун пикиринде, 20-жылдардын башында көчмөн чарбалардын массалык түрдө отурукташууга толук шарт болгон эмес. Түндүк аймакта жүргүзүлгөн 1921-1922-жж. Жер-суу реформасынын учурунда деле көчмөндөрдүн отурукташуусу салыштырмалуу аз болгондугун белгилейт. Дж.Джунушалиев көчмөндөрдүн негизги массасы 1931-жылдан тартып отурукташууга өтө баштаган, ал эми 20-жылдардын аягында отурукташууга 42 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба өтүп, дагы 85 миң чарба калган деген тыянакка келген. Бирок, автор бул келтирилген фактыларда Түндүк Кыргызстандагы жер-суу реформасынын натыйжаларына гана таянган. Дж.Джунушалиевдин аталган эмгегиндеги көтөрүлгөн маселенин бири - бул коллективдештирүүнүн трагедиялык кесепеттери. Коллективдештирүү учурунда Кыргызстандын областтык партиялык комитети 1928 - жылы социалдык катмарларды жиктөө (градациялоо) боюнча көрсөтмө бергендигин белгилейт. Ал көрсөтмө боюнча манаптар чарбалык-экономикалык жактан күчтүү, бирок саясий фигуралардын таасири жок, байлар 200 дөн ашык кою, 35 ден ашык мүйүздүү малы болсо, кедейлер-20-25 кою жана 3-4 баш ири мүйүздүү малы бар батрак койчу, же үй кызматында иштеген жумушчу бир жылдык тапканы 50 рубль, же болбосо 6 кою бар[84,153], деп эсептелгенин белгилейт.

20-30-жылдардагы улуттук интеллигенциянын калыптануусу жана анын коомдук-саясий турмуштагы ролу Э.Ж. Маанаев, З.К. Курманов, Г.Курумбаевалардын авторлошкон эмгегинде чагылдырылган. Авторлор улуттук интеллигенциянын калыптануу этаптарын, формаларын жана

кадрларды даярдоо багыттарына талдоо жүргүзүү менен согуш жылдарынын алдында улуттук интеллигенция катмары түзүлдү деген жыйынтыка келишкен.

Ал эми А.А. Арзыматованын эмгегинде болсо Кыргызстандын россиялык-советтик доорундагы өнөр жайдын өнүгүшүнүн теоретикалык-методологиялык маселелери изилдөөгө алынат. Автор 20-30-жылдардагы индустриялаштыруунун концептуалдык маселесине гана токтолбостон, өнөр-жайдын өнүгүшү, жумушчу табынын сандык жана сапаттык өзгөрүүсүнө анализ берип кеткен. Алсак, А.А. Арзыматова 1934-жылы Кыргызстанда эл чарбасында эмгектенгендердин ичинен кыргыздар 64,1% түзүшүп, алардын ичинен өнөр-жай жана курулуш тармагында 18,1% түзгөндүгүн белгилейт[56,183].

Ал эми Кыргызстандагы 20-30-жылдардагы демографиялык өзгөрүүлөр Ш. Батырбаеванын докторлук диссертациясында иликтенет. Диссертациялык эмгектин 2-бапы “Основные тенденции в демографическом развитии Кыргызстана в годы социалистических преобразований в 20-30-е годы XX века”-деп аталып, 1926, 1937 жана 1939-жылдардагы эл каттоонун материалдарынын негизинде калктын санынын өсүшүнүн динамикалык тенденцияларын, демографиялык структурадагы терс өзгөрүштөргө кеңири талдоо жүргүзүлгөн. Эл каттоонун материалдарына таянган автор 20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында калктын динамикалык өзгөрүшүнүн, бир катар себептерин көрсөтүп; “1927-1939-жылдары Кыргыз ССРнын калкы механикалык өсүштүн натыйжасында көбөйгөн. Эгер жалпы өсүү 146,8% түзгөн болсо, анын ичинде табигый өсүш 118%, ал эми негизги 128% - механикалык өсүшкө туура келген”, -деп белгилейт[166,122].

1926- жана 1939-жылдардагы эл каттоонун материалдарынын негизинде калктын демографиялык структурасына салыштырмалуу анализ жүргүзүү менен Ш.Батырбаева калктын социалдык профессионалдык

структурасын, жаш курагын, билимин, этникалык курамы боюнча өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн, тарыхый булактарды салыштыруу менен бир катар жыйынтыктарды чыгарган. Ш.Батырбаеванын эмгегинен 20-30-жылдардагы шаар жана айыл калкынын улуттук курамы, социалдык топтору боюнча өзгөрүүлөр туурасында кызыктуу материалдарды алууга болот. Алсак, Ш.Батырбаева: “Айыл жергесинде 61,19% калк кыргыздар, шаар жергесинде 50% орустар жашаган. Коомдук группалар (катмарлар) шаарда 49,5% жумушчулар, 31,7% кызматчылар, айыл жергесиндеги жумушчулар 14,8%, кызматчылар 7,9%, 72,2% колхозчулар болушкан”[166,180],-деп белгилейт. Тарыхый булактарга негизделген автордун жогорку тыянагын реалдуу көрүнүштү чагылдырган факт катары кароого болот. Ш.Батырбаеванын диссертациялык эмгегинде бир катар жыйынтыктар чыгарылгандыгына карабастан, автор 20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык-структуралык түзүлүшүн изилдөөнү максат катары караган эмес.

20-30-жылдардагы демографиялык кырдаалды изилдөөгө алган авторлордун бири - В.Желуховцев. Автордун калемине 20-30-жылдардагы демографиялык кырдаалды сүрөттөгөн бир катар илимий макалалар таандык. Автор шаар, кыштак калкынын санынын өзгөрүшү, этникалык курамы боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Бирок социалдык структура боюнча 20-30-жылдардагы өзгөрүүлөрдү изилдөөгө алган эмес.

Жыйынтыктап айтканда, постсоветтик мезгилде Кыргызстандын 20-30-жж. социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү изилдөөгө аракеттер жасалып жаткандыгы байкалат. Өзгөчө Ш.Батырбаева, В.С.Желуховцев тарабынан чоң аракеттер жасалгандыгын белгилеп кетүү зарыл, бирок алардын эмгектери демографиялык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө басым жасашып, социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстерди өз алдынча изилдөөнү максат кылышкан эмес.

Жыйынтык:

Каралып жаткан маселенин изилденүү деңгээлине анализ берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

-20-30-жылдардагы Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү боюнча жазылган эмгектерге тарыхнаамалык анализ берип жатып төмөндөгүдөй **жыйынтыктарды чыгарууга болот:**

-Советтик тарыхнаамада совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тарта постсоветтик доорго чейин Кыргызстандын 20-30-жылдардагы социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышы боюнча өз алдынча изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

-Социалдык түзүлүштүн трансформациялануу маселеси марксисттик-лениндик концепцияга негизделип, ал концепция боюнча социалисттик коомдо жумушчу, дыйкан табы жана интеллигенция катмары бар деген түшүнүк үстөмдүк кылып келген. Ошондуктан советтик тарыхнаамада илимий эмгектердин басымдуу көпчүлүгү жумушчу, дыйкан жана интеллигенция катмарларынын калыптануу, өзгөрүү процесстерин өз алдынча изилдөөгө алышкан.

-Тарыхнаамалык анализ көрсөткөндөй советтик жана постсоветтик тарыхнаамада Кыргызстандын социалдык структурасынын өзгөрүшү боюнча өз алдынча илимий эмгектер жокко эсе. Авторлордун көпчүлүгү 20-30-жж. социалдык-экономикалык модернизациялоонун натыйжасында жумушчу, дыйкан, интеллигенция өкүлдөрүнүн ич ара өзгөрүшү туурасында изилдөө жүргүзгөн эмес. Советтик коомдогу саясий конъюктурага жараша коомдун социалдык структурасы бир жактуу гана каралып, совет мамлекетинин жүргүзгөн саясатынын оң, терс жактары жетиштүү изилденген эмес.

-Каралып жаткан маселенин тарыхнаамалык талдоосу көрсөткөндөй Кыргызстандын 20-30-жж. социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү аныктоодо «стратификация» ыкмасын колдонуу менен ага баа берүү учурдун талабы деген ойдобуз.

1.2. Изилдөөнүн булактык базасы.

Илимий изилдөөнүн булактык базасы кеңири, аларды негизинен жарыяланбаган жана жарыяланган топторго бөлүп кароого болот. Жарыяланбаган тарыхый булактардын тобуна Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивдик (БМА) документтерин кошууга болот. Борбордук мамлекеттик архивдин 99,105,1383 фонддорунда 20-30-жылдардагы калктын курамы, кесиб, эмгектенген тармактары, алардын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча тийиштүү материалдар кездешет. 99 фонддун 2-описинин 19-делосу “Конъюнктурный обзор баланса о состоянии сельского хозяйства Кирг АССР на 1926-1927 гг.” [1,ф.99,оп.99,д.19] –деп аталып, 1926-1927-жж. Кыргызстан калкынын улуттук курамы, саны, жынысы жана сабаттуулугу тууралуу кеңири маалымат камтылган. Ал эми аталган фонддун 2-описинин 7-делосу “Материалы к составлению пятилетнего плана развития народного хозяйства Киргизской АССР на 1928-1932 гг.” [2,ф.105,оп.2.д.7] деп аталып, негизинен айыл жана шаар калкынын өсүшү, улуттук курамы тууралуу маалыматтар берилген.

20-30-жж. коомдун социалдык түзүлүшүндөгү дыйкан жана жумушчу катмарларындагы өзгөрүү процессинин жүрүшүн Кыргыз Республикасынын БМАнин 105- фонддун 21-описинин “Сводные сведения по всесоюзной переписи населения по народности, полу, возрасту и грамотности по Кирг. АССР” [2,ф.105,оп.21.д.15] –деп аталган №15 делодон алууга болот. Кыргызстанда жашаган улуттардын жаш курагы, социалдык кесиптик тармагы, билими туурасындагы маалыматтарды алууга болот. Ал эми 105 фондунун 12 описинин №572 делосу «Сведения о распределении населения по общественным группам, возрасту, грамотности, национальности отраслям производства по переписи населения Киргизской ССР», №573 делосу «Сведения о распределении населения по национальности, общественным группам, занятиям по переписи населения 1939 г Киргизской ССР», №574

делосу « Распределение лиц, имеющих занятия по отраслям народного хозяйства по полу, национальности в Киргизской ССР по переписи населения 1939г», ушул эле фонддун 2 описиндеги №815 дело « Итоги выполнения плана промышленности Киргизской АССР за первую пятилетку (1928-1932)», №1756 дело « Сводки данных списочного контрольного учета учреждений народного образования по Киргизской АССР на 1928-1932»[2,ф.105,оп.2,д.572,573,574,815,1756] деп аталып, жумушчу табынын өсүү, тармактык жактан өзгөрүү процесстери боюнча маалыматтар камтылган.

Борбордук архивдеги маанилүү фонддордун бири-1383 фонд болуп саналат. 1383 фонддун 1 описинин №161a делосу « Бюро переписи населения 1926 по Киргизской и Казахской АССР» деп аталып, 1926 жылдагы эл каттоонун материалдары, негизинен Кыргызстан калкынын жумушчу табы, жумушчулардын кесиптик тармактары, алардын өсүү абалы туурасындагы маалыматтарды алууга болот. 1383 фонддун 1-описинин №162-делосу “Киргизская Республика: сельское и городское население, таблицы по разработке материалов переписи населения. Самодеятельное население по полу, главным народностям и новым занятиям”[3,ф.1383,оп.1,д.161a,162,] - деп аталып Кыргызстанда жашаган калктарды улуттук курамы, саны, кесиби, жыныстык жана жайгашуу критерийи боюнча маалыматтар берилет.

Тарыхый булактардын экинчи чоң тобун жарыяланган булактар түздү. Бул топко эл каттоолор, статистикалык материалдар, отчеттор, Кыргыз АССРнин, Кыргыз ССРинин 15, 20, 50 жылдык юбилейине карата чыгарылган жыйнактар ж.б. кирет. Илимий эмгекте 1897-, 1926-, 1939-жж. эл каттоонун материалдары колдонулду. 1926-, 1936-жж. эл каттоонун материалдарынын айрым бөлүктөрү Борбордук мамлекеттик архивдин тийиштүү фонддорунда сакталып турат.

XX кылымдын башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшү, демографиялык кырдаалы боюнча маалымат берген тарыхый булактардын

бири-1897-жылкы «Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897г»[35]- аттуу жыйнак болуп саналат. Өз учурунда Бүткүл Россиялык эл каттоонун жыйынтыктары 1899-1905-жылдары 89 том (119китеп) болуп, Россия империясынын ар бир губерния жана областтары боюнча жарыяланган. Россия империясынын курамына кирген Туркестан крайынын Акмоло, Заилаиский, Самарканд, Семипалатинск, Жети Суу, Сыр-Дарыя, Тургай, Урал жана Фергана областтары боюнча өз алдынча каттоо жүргүзүлгөн. Илимий эмгекте Жети-Суу жана Фергана областарында жүргүзүлгөн эл каттоонун маалыматтары колдонулду[36,37]. Белгилей кетчү маселе, Туркестан крайына караштуу областтарда жүргүзүлгөн эл каттоодо бир катар катачылыктар кетирилген. Алсак, Сыр-Дарыя жана Семиреченск областарында жашаган казактар менен кыргыздар бир эл катары каралып калган учурлар болгон. Алсак, биринчи Бүткүл россиялык эл каттоонун 1897-жылдагы маалыматы боюнча Жети-Суу областында 987.863 адам жашап турган[36,4.]. Эл каттоонун маалыматы боюнча 987.863 калктын 924.889, же болбосо 93,63% айыл жергесинин тургундарын, 62.974 адам, же болбосо 6,37% шаар калкын түзгөн[36,4]. Мындан сырткары эл каттоонун материалдарынан социалдык топтордун кесиби боюнча маалыматтарды алууга болот.

1926- жана 1939-жылдары СССРде эл каттоо жүргөн, ал материалдар архивдик фонддордо[2.ф.105] катталган жана өз алдынча китеп болуп жарыяланган[8,9,10,11,12,14]. Эл каттоонун материалдарынан Кыргызстан коомунун социалдык структурасындагы социалдык өзгөрүүлөр боюнча тийиштүү материалдарды алууга болот. Калктын курамы, социалдык кесиби, айыл чарба, өнөр-жай тармактарында эмгектенишкен жумушчу, дыйкан таптары боюнча материалдар жетиштүү топтолгон. Алсак, 1926-жылдагы эл каттоодо Фрунзе, Жалал-Абад, Каракол, Нарын, Ош, Талас жана Чүй кантондору боюнча жүргүзүлүп, шаардык, айылдык калктын курамы, тили, жашы, билими ж.б. көрсөткүчтөр боюнча камтылган эл каттоо жүргүзүлгөн.

Кыргыз АССРинде шаардын калкы 993.115 адамды түзгөн[12,197]. Бирок, эл каттоо материалдарында социалдык топтор жөнүндө конкреттүү материалдар азыраак берилген.

1926-1939-жылдардагы эл каттоонун материалдарын салыштыруу менен социалдык түзүлүштөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүнө анализ берүүгө болот. Ошол эле учурда Ш.Батырбаеванын аталган жылдардагы эл каттоолордон “цензуранын катуу көзөмөлү болгондугун, жана саясий катуу боек алган”[65] деген пикирине кошулууга болот.

Жарыяланган булактардын кийинки тобуна статистикалык материалдар[27,18,24], өкмөттүн отчеттору, партиялык ишмерлердин билдирүүлөрүн кошууга болот.[33,29,28,38,42]. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы жетишкендиктер жөнүндө «Кыргызстан за годы Советской власти» аттуу статистикалык жыйнактан алууга болот. Анда Совет бийлигинин жылдарында өнөр-жай, айыл чарба тармактарындагы жетишкендиктердин натыйжасында Кыргызстан коомчулугунун социалдык структурасында өзгөрүүгө учурагандыгын баса белгилеп өткөн. «Октябрь революциясы жана социализмдин жемиши калктын социалдык структурасын түп тамырынан бери өзгөрттү», -деп белгиленет аталган статистикалык жыйнакта. Жыйнак Октябрь революциясына чейин жумушчу табынын болбогондугу көрсөтүлүп, «азыркы учурда өнөр жайда жана курулуш тармагында 230 миң жумушчу эмгектенип жатат»- деп жазат[27,8]. Ошол эле учурда дыйкандардын келбети, кулк-мүнөзү таанылгыс болуп өзгөрдү. Мурунку көчмөн малчынын ордуна билим учурдун өндүрүш каражаты менен жана коллективизмдин духунда тарбияланган жаңы адам колхозчу пайда болду деп белгилейт[27,8]. Совет бийлигинин жылдарындагы ийгиликтердин бири- бул элге билим берүү тармагындагы жетишкендиктер болгондугу көрсөтүлөт. Алсак, статистикалык жыйнакта келтирген маалымат боюнча 1914-жылы Кыргызстандын аймагында болгону 107 мектеп болуп, анда 7

миңге жакын падыша чиновниктеринин кулактардын соодагерлердин, байлардын жана манаптардын балдары окушкандыгы көрсөтүлөт[27,9].

Аталган статистикалык жыйнактагы маалыматтарга таянсак, 1913-жылы Кыргызстандын калкы 864 миң адамды түзүп, анын ичинен 106 миң шаардык, 758 миң айылдык же болбосо шаардыктар калктын 12,3%, айылдыктар 87,7% түзгөн[27,9]. Ал эми 1926-жылкы эл каттоонун маалыматы боюнча, калктын саны 102 миң киши шаардыктар 122 миң айылдыктар, 880, же болбосо шаардыктар калктын 12,2% ын, айылдыктар 87,8% ды түзүшкөн[27,15]. Көрүнүп тургандай, 13 жыл аралыгында калктын саны 138 миң кишиге эле өсүп, шаардыктар менен айыл тургундарынын арасындагы өзгөрүү 1 % дын тегерегинде эле болгон.

Ал эми 1939-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча, калктын саны шаар жана айылдык тургундарынын арасында чоң өзгөрүүлөр болуп өткөндүгүн байкоого болот. Статистикалык жыйнактагы келтирилген маалыматка таянсак, 1939-жылы калктын саны 1 миллион 458 миң кишини түзүп анын ичинде шаардыктар 270 миң, айылдыктар 1 миллион 188 миң, же болбосо шаардыктар калктын 18/5%, айылдыктар 81/5% түзүшкөн. Демек, 1926-жылга салыштырмалуу 1939-жылы 13 жыл аралыгында калктын саны 456 миң адамга өсүп, шаар менен айыл калкы көбөйгөн.

Маанилүү тарыхый булактардын катарына партиянын областтык комитетинин отчетун кошууга болот. Аталган документтин «Распределение, подвор, выдвижение воспитание кадров» аттуу бөлүмүндө 1934-1937-жылдар аралыгындагы айыл чарба, өнөр-жай, партиялык жана советтик кадрлардын өсүшүнө анализ жүргүзүлгөн. Отчеттук мезгилдеги партиялык кызматкерлердин абалына мүнөздөмө берип жатып, 1934-1937-жылдар аралыгында партиянын, комсомолдун катарынан 100 адам чыгарылган, 78 адам партиялык кызматтан бошогон, 58 адам партиядан чыгарылган деп белгилейт[29,109]. Демек, бул маалымат 1934-1937-жылдар аралыгында партиянын катарынан тазалоо иштери жүрүп жаткандыгынан

кабар берет. Отчетто белгилегендей, 47 райкомдун ичинен 29 гана төмөнкү жалпы билими болгон. Отчетто башкы милдеттердин бири катары «ар бир райкомдун секретарларына орто билим берүү, аларды райкомдордун курсунан өткөрүү керек»[29,110]- деп белгилейт. Отчетто белгилегендей, областтык, шаардык жана райондук инструкторлор 1937-жылга карата 105 адамды түзүп, анын ичинен 67 си кыргыз болгон[29,110]. Жалпысынан обкомдун, шааркомдун жана райкомдун жооптуу кызматкерлери 275 адам болсо, анын 200 гана орто жалпы билими болгон[29,110]. Демек, партиялык кызматкерлердин жалпы билим деңгээлин көтөрүү башкы милдеттердин бири болгон.

Ошол эле отчетто айыл чарбасындагы кадрлардын абалына токтолуп кеткен. Алсак, Кыргызстандын аймагында түзүлгөн МТСтин 43 директорунун ичинен 3 гана кыргыз болгон, ал эми 26 директордун орун басарларынын ичинен 6 адам гана кыргыз болгону көрсөтүлөт[29,112]. Өнөр-жайында болсо өнөр-жай ишканаларынын 71 директорлорунун ичинен 13 кыргыздар болгон же болбосо алар 18,5% түзгөн [29,114].

Совет доорундагы социалдык катмарлар боюнча кыскача статистикалык маалыматты Кыргыз АССРинин өкмөтүнүн 1927-1931-жылдарындагы отчетторунан алууга болот[33]. 1927-1929-жж. жана 1929-1931-жылдар аралыгында отчеттогу келтирилген фактыларга токтолсок, айыл жергесиндеги калк социалдык жактан орто кедей катмарларга бөлүнгөн. 1927-1929-жылдардагы отчеттун маалыматы боюнча Кыргызстандын коомунда төмөнкү социалдык катмарлар болгон: дыйкандар, жумушчулар, кызматкерлер, окуучулар, аскер адамдары. Бирок жогорудагы көрсөтүлгөн өкмөттүн 2 жылдын отчетунда тең социалдык катмарлар боюнча конкреттүү фактылар келтирилген эмес. Алсак, калктын башка катмарлары болгон дин кызматкерлери, соодагерлер, аскер адамдары боюнча конкреттүү фактылар көрсөтүлгөн эмес. Жумушчу, дыйкандардын партияга мүчө, мүчө эместиги, мектеп окуучулардын, студенттердин комсомолго, пионерге мүчө, мүчө

эместиги сыяктуу маселелер отчетто көңүл бурулган. Аталган булактан Кыргыз ССР түзүлгөн учурда, анын аймагында 993.004 калк жашап, анын ичинен шаардыктар 115.443, же болбосо 11,6%, айылдыктар 877.561, же болбосо 88,38% түзгөн[33,3].

Жарык көргөн тарыхый булактардын тобуна 20-30жж. социалдык-экономикалык, маданий кайра куруулардын жүрүшүндө республиканын юбилейлик даталарына, маданий курулуштарына карата түзүлгөн ар кыл мазмундагы жыйнактарды кошууга болот[20,21,25,26,24]. Совет бийлигинин жылдарындагы айыл чарба, өнөр-жай, темир жол, электрлештирүү ж.б. тармактарындагы жетишкендиктер туурасында “Киргизия за 30 лет Советской власти” аттуу жыйнакта берилет[20]. Кыргызстандагы совет бийлигинин орношунун 30 жылдыгына карата түзүлгөн бул жыйнак сталиндик 5 жылдык мезгилде совет мамлекетинин жана жеке И. Сталиндин жетекчилиги астында туташ коллективдештирүү жүргүзүлдү жана анын негизинде кулактар жана бай-манаптар жоюлгандыгы белгиленет[20,42]. Албетте, ошол доордогу саясий идеологияга жараша жыйнакта коллективдештирүү учурундагы социалдык таптарга жасалган саясаты көрсөтүлгөн эмес.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы социалдык- маданий курулуштагы өзгөрүү туурасындагы маалыматтар «Краткий статистический справочник» аттуу жыйнакта сүрөттөлгөн[24]. Аталган жыйнактан совет бийлигинин 20 жыл аралыгында Кыргызстандын билим берүү тармагында болуп

Таблица №1 [25,45]

1. Техникумдардын саны	1924/25	1927/28	1937/37	1936/37
2. Жогорку окуу жайлардын саны	-	-	1	3
3. Окуучулар техникумдагы	Маалымат жок	Маалымат жок	243	252
4. Мугалимдер	185	424	2026	3350

5. Студенттер жогорку окуу жайдагы	-	-	73	729
6. Мугалимдер жогорку окуу жайдагы	-	-	14	83
Бардык орто жана жогорку окуу жайларынын ичинен:	1925/26 206	1926/27 522	1927/28 537	1928/29 624
Кыргыздар	67	264	191	239
Орустар	79	100	191	239
Татарлар	16	51	28	33
Өзбектер	5	44	48	63
Уйгур	5	22	18	23
Дунган	14	22	17	16
Украин	-	-	26	28
Башкалар	20	19	15	20

Ал эми 1927-ж. баштап Кыргызстанда илим изилдөө мекемелери иштей баштайт. Алардын саны 1927- жылы - 4, 1932- жылы - 10, 1930 - жылы – 11, ал эми 1936- жылы ал мекемелерде 149 илимий кызматкерлер иштеп тургандыгы көрсөтүлөт [25,46]. Жыйнактагы маалыматта 1927-1932 - жылдары канча илимий кызматкер иштегени боюнча маалыматтын жок экендиги белгиленет.

Совет бийлигинин жылдарындагы коомдук өзгөрүүлөр боюнча маалыматтарды чагылдырган булактардын бири «Культурное строительство в Киргизии 1918-29 г.» [25] - аттуу жыйнак болуп саналат. Жыйнакта 1918-1929-жылдар аралыгындагы билим берүү тармагындагы жетишилген ийгиликтерге кеңири анализ жүргүзүлөт. Анда 1929-жылы 18-22-апрелде Кыргыз АССРинин агартуу профсоюзунун кызматкерлеринин I съездинин протоколунда Кыргыз АССРинин агартуу комиссариатынын иши туурасындагы доклад келтирилген. Докладдагы маалыматтар боюнча 1918-1929-жж. аралыгында элдин сабатсыздыгын жоюу боюнча кыска маалыматтуу курстар, бала-бакчалар, мектептер, техникумдар ачылып иштей баштаганы көрсөтүлөт. Докладдагы маалыматтар боюнча мектеп

окуучулары өзүнүн социалдык курамы боюнча өзгөрүүгө дуушар болуп жаткандыгын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот. Таблица №2 [24,181].

Бардык орто жана жогорку окуу жайларынын ичинен:	1925/26 206	1926/27 522	1927/28 537	1928/29 624
Кыргыздар	67	264	191	239
Орустар	79	100	191	239
Татарлар	16	51	28	33
Өзбектер	5	44	48	63
Уйгур	5	22	18	23
Дунган	14	22	17	16
Украин	-	-	26	28
Башкалар	20	19	15	20

Таблицадан көрүнүп тургандай орто жана жогорку окуу жайларында окугандар социалдык курамы боюнча жылдан жылга өзгөрүүгө дуушар болуп жаткандыгын байкоого болот. Албетте, социалдык курамдын өзгөрүшү жумушчу, дыйкан жана интеллигенция өкүлдөрүнүн калыптанышына, анын социалдык чөйрөсүнө таасирин тийгизген. Жогорудагы докладда окуучулардын социалдык курамын “тазалоо” үчүн атайын түзүлгөн комиссия тарабынан «тазалоо» иши жүргүзүлгөндүгү белгиленет. Атайын түзүлгөн комиссия тарабынан «бөтөн элемент катары 1928-1929-окуу жылында 25 адам окуудан чыгарылган, бирок тазалоо иши бүтө элек»[24,181] - деп эскерилет. Бөтөн элемент катары «тазалоо» иши бай, манаптардын балдарына карата жасалган совет бийлигинин саясаты болгон. Белгилүү болгондой, совет бийлигинин негизги ураандарынын бири – бул тап күрөшү болгон. Эзүүчү таптын өкүлдөрү катары эсептелген бай - манаптарды тап катары жоюу саясаты жүргүзүлгөн. Бул социалдык топтун өкүлдөрүн «тап катары жоюу» сүргүнгө айдоо иштери аркылуу жүргүзүлгөндүгү белгилүү. Демек, совет

бийлигинин алгачкы жылдарында жүргүзүлгөн мындай саясат кыргыз коомундагы социалдык-таптык өзгөрүүлөргө алып келген.

20-жылдын аягы 30-жылдардын башындагы Кыргызстандагы билим берүү тармагынын абалы боюнча маалымат берген булактардын бири «Образование Киргизской Автономной ССР, Материалы и документы»[32,] - аттуу жыйнак болуп саналат. Жыйнакта көрсөтүлгөн маалыматтарга таянсак, 1925-1926-жылдары Кыргызстанда 829 300 адам жашап, анын ичинен шаарда 84 700, же болбосо бардык калктын 10,2%, айыл жергесинде болсо 744 600 адам, же болбосо калктын 89,8% жашап турган[32,7]. Жогорудагы 829 300 калктын ичинен кыргыздар 499 487 адамды, же 60,2%, орустар 101 299 адамды, же 19,4%, өзбектер-124 727, же болбосо 15%, казактар 15 757, же болбосо 1,9% түзгөн[32,7]. Ал эми дунгандар, уйгурлар, немецтер, тажиктер, татарлар боюнча маалымат берилген эмес. Кыргыз Автономиялуу областы 4 округка : Фрунзе, Каракол, Ош жана Жалал-Абад, 72 волосторго, 437 айыл кеңештерине бөлүнгөн. Аталган жыйнакта А.Орозбековдун Бүткүл Россиялык Аткаруу комитеттин 12 чакырылышынын 3 сессиясында сүйлөгөн дооматы чагылдырылган.

Жыйынтыктап айтканда, XXк. 20-30-жж. Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү чагылдырган тарыхый булактар кеңири. Бирок, тарыхый булактардын кандай гана түрлөрү болбосун, алар илимий иште колдонууда тарыхый сынды талап кылат. Анткени, булактар административдик-буйрукчулдук мезгилде түзүлүп, аларга мезгилдин социалдык талабы, партиянын саясаты кандайдыр бир дэңгээлде өз таасирин тийгизген. Аталган тарыхый булактарды колдонууда тарыхый объективдүүлүккө жетүүнүн жолу катары тарыхый-салыштырмалуу методду колдонуу болуп саналат жана алардагы фактыларга терең анализ жүргүзүү менен гана аларды илимий айлампага киргизүү зарыл.

II. БАП. XXк. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

2.1. Кыргызстандын XXк. башындагы социалдык түзүлүшү

XX кылымдын башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча революцияга чейинки доордогу оозеки, жазма тарыхый булактарда сүрөттөлөт. Социалдык түзүлүш боюнча түрдүү маалыматтар, аларды өз алдынча реконструкциялоону талап кылат. Тарыхый булактарда маалыматтар боюнча кыргыз эли бир канча социалдык иерархиялык түзүлүштөн турушкандыгы, алардын коомдогу ээлеген орду, экономикалык абалы, мүлкү боюнча айырмаланышып, бир канча страттарга бөлүнөөрү маалымдалат. Социалдык катмарларга бөлүнүүнүн негизги критерийлери катары көчмөн турмушта жашап келген кыргыздардын экономикалык абалы, мансаптуулугу, кадыр-баркы, генеологиялык теги, чарбалык түзүлүшү, малга ээ болуунун саны ж.б. факторлор болгон. Жогорудагы көрсөткөчтөрдүн негизинде кыргыз эли негизинен эки чоң катмарга “ак - сөөктөр” жана “кара сөөктөр” болуп бөлүнүшкөн.

1856-жылы түндүк кыргыздардын жашоо тиричилиги менен жакындан таанышкан Ч.Валиханов бул туурасында минтип жазган: “Эл катмар катары эки катмарга бөлүнөт: башкаруучулар (манаптар) жана жөнөкөй эл (кара букара)”[69,38]. Ал эми кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө токтолгон белгилүү тарыхчы Б.Солтоноев кыргыздар бир канча түркүмдөргө бөлүнүшөт, аларга: бай, манап, хан, дыйкан чарба, букара, кул жана сот кирээрин белгилеген[133,176]. Салттуу кыргыз коомундагы башкы катмарлардын бирин байлар түзүшкөн. Автор ар бир катмарларга байланышкан эл арасындагы макал-лакаптарга токтолуп «Баатыр алтоо, бай- төртөө, кедей -сегиз, бий -жалгыз, кул -тогуз» деген эски макал да бар экендигин баса көрсөтүп[133,182-183–бб.], байлар ич ара төмөндөгүдөй катмарларга бөлүнүшкөндүгүн жазат:

1. Чоң бай (март бай, мырза бай), аларды ата – бабаларынан бери бай болуп келе жатса «уюткулуу» бай же «кордолуу бай» деп аташкан. Бул даражадагы байлардын ичинен жеке байлыгы менен эле айырмаланбастан, коомдун турмушуна активдүү катышып, эл ичинде чоң кадыр – баркка ээ болушкандарын «кордолуу байлар» деп коюшкан[133,183б]. М. Гаврилов болсо мындай байларды “уруктуу бай” – ата-теги бай келип “кордолуу бай” атка конушкандыгын белгилейт[75,196]. Демек, “уюткулуу” же кордолуу байдын теги бай болгон, байлыгы укум-тукумдан уланып келген, мураскор бай. Мураскор байлардын аталык жактан туугандары да бай болушкан. Өзүнүн кадыр-баркын эл арасында сактап калуу аракетинде жакшылык, жамандыкта жакын туугандарына жалпы жардам берип турушкан. Алсак, кыргыз элинин тарыхында Атаке баатырдан тарта анын урпактары Шабдан баатырга чейинкилер бай болушкан. Атаке баатыр туурасында маалымат калтырган И. Андреев “Атаке ордодо башкаруучу.., мындан башка жылкысы жана малы бар” деп эскерген[54,52]. “Уюткулуу” же “кордолуу байлар” эл арасында кайрымдуу, марттык, берешендик иштерди жасап турушкан, алар берешендигин өзгөчө аш-тойлордо, жамандык-жакшылыкта көрсөтө алышкан.

2. “Сараң бай” (“колгукчу бай”). Бир туугандарына, сөөк – тамырларына, коңшуларына жардам бербеген, кайрылышпаган, малын аяп минбеген, өзүнө да пайдаланбаган сараң байлар[133,184].

3. “Сасык бай” – “Кокуй бай”- өз малын союп жебейт, өлгөндүн гана этин жейт. Жакшы кийинип, жакшы ичип жегенди жаман көрөт. Конок келсе качат, жашынып калат[133,184]. Мындай байлар мал-мүлкү жагынан кубаттуу болушканы менен берешендиги жок, тарчыл адамдар болушкан. Чириген байлыгын катып коюп, өздөрүн байкуш кылып көрсөткөн. Ошондуктан эл аларды “сасык” атка кондурушкан.

4. “Жеке мерез бай”. Жайы – кышы жалгыз конот, жалгыз жайлайт. Жанына коңшу кондурбайт[133,184]. Бирок байлар төрт эмес, алты катмарга бөлүнгөндүгү боюнча башка маалыматтар да кездешет. Суусамыр өрөөнүнө социологиялык изилдөө жүргүзгөн М. Гаврилов байлардын арасында “ордолуу

бай” атыккандар да бар. “Ордолуу бай” – “ордо” “дворец” – “ставка” маанисин же болбосо “башчынын айылы” дегенди түшүндүрөт - деп жазат[75,199]. Автордун пикиринде, “Ордолуу бай” деген өз алдынча чарбасы, тийиштүү менчикке ээ болуп ордого жакын болгон байларды айтууга болот. Ордолуу байлар – булар мураскор байлар эмес, бирок көрүнүктүү соодагер жана дөөлөттүү, оокаттуу байлар болушкан. Ордолуу бай, ордого жакын бай [104,39-40]. Биздин пикирибизче, бул жерде “ордо”- “чеп” түшүнүгү маанисинде колдонулуп жатат. М.Айтбаев болсо, кордолуу (мурастуу) бай менен ордолуу байдын айырмасы, мурастуу байдын ата-теги бай болуп келишсе, ордолуу байдын жаралыша башкача болгон. Ордолуу бай өзүнүн шыктуулугуна жараша чарба түптөп, чеп курууга жетише алган бардык эле катардагы бай аталган[51,163]. Алсак, айтылуу Шырдакбектин Ысык-Көлдүн түштүк бөлүгүндө өзүнүн чеби болгон. Ал эми " бай" сөзүн чечмелеген К. Юдахин болсо байлар : 1. Чоң бай, же март бай; 2. Сараң бай, же колтукчу бай; 3. Сасык бай, же кокуй бай; 4. Жеке мерез бай; 5. Уюткулуу бай же кордолуу бай; 6. Ордолуу бай [108,94] болуп 6 топко бөлүнүшөт деп билдирген.

Ак сөөк катмарларынын экинчи тобу бийлерден турган. Бий институтунун кыргыз коомундагы өнүгүшүнө сереп салсак, ал түрдүү мезгилдерде коомдун социалдык түзүлүшүнүн иерархиясында түрдүү мансаптык, статустук абалдарды ээлеп, коомдо аткарган социалдык кызматтык милдеттери да өзгөрүп тургандыгын байкайбыз. Ал өзүнө баш ийген уруу же уруулар үстүнөн абсолюттук бийликке ээ болгон абалдан тартып, сот бийлигин гана ишке ашыруучу кызматтарын аткарган сапаттарга чейинки абалдарды ээлеген. Белгилүү этнограф С.Амрамзондун пикиринде, патриархалдык – феодалдык мамилелердин калыптанышы менен, «аскердик уруу башчылары болгон ушул түрдүү даражадагы, рангдагы баатырлардын негизинде кыргыз коомунун феодалдык төбөлдөрү катары бийлердин калыптанышы» жүргөн”[50,169]- деп жазат. Бийлердин социалдык катмар катары жаралуу тарыхы узак процессти басып өткөндүгүн тарыхый булактардагы маалыматтар тастыктап турат. Алсак, XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине

таандык орус булактарында кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн негизги катмарларынын бирин “бийлер” түзгөндүгү белгиленет. Алсак, кыргыздар туурасында тарыхый -этнографиялык маалымат берген авторлордун бири И.Андреев кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө токтолуп: «Кыргыздарда хан, султан болбойт, Атаке аттуу бийи бар, согушка 50 000 аскерди топтой алышат,» -деп эскерет[54,39-58]. Ал эми орус дипломаты Е.Тимковский 1820-1821-жылдары Россиядан Пекинге жасаган диний миссиялык экспедициянын учурунда кыргыздардын турмушу менен таанышууга аракет жасап: «Алардын жери Андижан менен Кашкардын аралыгында жатат. Алар өздөрүнүн башчысын бий деп аташат. Бийлер 10-20, айрымдары 20-30-чейинки уруусу бар эл катары белгилүү экендигин жазып кеткен [141,123]. Демек, бий кыргыз коомундагы социалдык катмардын бири катары XVIIIк. чейин эле жашап келген. Бий титулунун жаралышы орто кылымдарга таандык көрүнүш экендигин байкоого болот. Ал эми колониалдык доордо болсо, бийлердин аткаруу функциялары өзгөрүлүп, Россия империясы тарабынан кабыл алынган тийиштүү “Жоболордо” көрсөтүлгөн. XIX кылымдын 40-жылдарынан тартып бийлердин социалдык түзүлүшү өзгөрүп, алар жөн гана сот функцияларын аткарып калган жана административдик ресурстарынан айрылган. Алардын социалдык түзүлүштөгү бул кызматы падышалык бийлик учурунда андан ары бекемделип, адат жана шариаттын негизинде жалаң соттук териштирүү боюнча ыйгарым укуктарга ээ болушкан. Элдик бий – сотторунун мындай ишмердүүлүгү жогоруда айтылган «Түркөстан крайын башкаруу жөнүндөгү жобого» негизделип, жөнгө салынып турган. Жобого ылайык бийлердин үч деңгээли аракеттенген: жеке сот бийлери; соттордун болуштук съезди; областтык сот – бийлеринин кезексиз съезди[168,87]. Манаптардын саясий аренага келиши менен бийлер институтунун мүмкүнчүлүктөрү чектелип, бийлер сот функциясын аткара баштаган. Демек, бийлер кыргыз элинин салттуу коомундагы социалдык катмар катары алардын калыптануу процесси узак мезгилди камтып, колониалдык доордо алардын баштапкы функциялары өзгөргөндүгүнө карабастан, негизги башкаруучу катмар катары кала беришкен.

Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн кийинки катмарын манаптар түзүшкөн. Алар XVIIIк. аягы, XIX кылымдын башынан тарта түндүк кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө жаңы социалдык катмар- катары пайда болгон. Тарыхый булактарга таянган А.Көчкүнөв, манаптар сарыбагыш, бугу, солто. ж.б. уруулардын арасында социалдык катмар катары жаралып, алардын келип чыгышы, автор туура белгилегендей, ушул күнгө чейин талаштуу[104,39-40]. Кыргыз коомунун ак-сөөк катмарын түзүшкөн манаптарда ич ара катмарларга бөлүнүшкөн. Манапчылык институт катары өзүнүн калыптануу жолунда бир катар тепкичтерди өткөндүгүн, өз ара иерархияга бөлүнгөндүгүн жана кыргыз коомундагы мамилелерди жөнгө салып тургандыгын А.Талызиндин, Н.Гродековдун, О.Шкапский ж.б. эмгектеринен тактоого болот[137,79,152]. Көрсөтүлгөн эмгектерде манаптардын келип чыгышы, аткарган функциялары, алардын ич ара топторго бөлүнүшү кеңири сүрөттөлгөн. Манаптардын ички иерархиясын тактап, маалымат берген авторлордун бири Н.Северцов. Анын пикиринде: “Манаптар чоң манап, кичи манап жана чала манап болуп бөлүнүшөт. Манапчылык атадан-балага өтүп турган”-деп белгилейт[127,461]. Бирок манаптардын ички иерархиясы боюнча бардык эле авторлор Н.Северцовдун пикирин колдошпойт. Бирок, бардык эле манаптар өз бийлигин кийинки мураскоруна калтыра алышкан эмес. Алсак, окумуштуу М.Айтбаев белгилегендей, бугу уруусунун чоң манабы Боромбай өлгөндөн кийин, уруунун башына манап Тилекмат келген [51,144-145]. Анткени Боромбайдын ордун ээлөөгө жакын тууганы болбогондуктан, эл Тилекматтын талапкерлигин колдошкону маалым.

М.Гаврилов да манаптар социалдык жактан ич ара төмөнкү үч катмардан: чынжырлуу манап, чала манап, чолок манаптар болуп бөлүнүшкөн деп жазат[74,212-213]. “Чынжырлуу” деген сөз араб сөзү زهنر - “занжирден” сөзүнөн келип чыккан. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан” [74,213] – деп жазат М.Гаврилов. Чынжырлуу манап деп манапчылык атадан балага өткөндөрдү аташкан. Тизмектешкен, байланышкан, тагыраак айтканда урук-тукумунан бери

эле манап болушкан деген мааниде түшүнсөк болот. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар тийешелүү көрүнүш болгон. Мисал катары сарыбагыш уруусун алсак болот. Бул уруунун чоң манабы болгон Ормон өлгөндөн кийин, анын ордун баласы Үмөтаалы ээлеген[74,213]. Үмөтаалы атасы сыяктуу эле бир нече уруулук бирикмелерди жетектеп, манап титулун атасынан мураска алган. “Чала манаптар (полу-манап): чала – алтай сөзү “چالا” келип чыгат”, деп жазат М.Гаврилов. Бул категориядагы манаптар титулун мурас катары алган эмес жана кийинки мураскорлоруна да бере алган эмес. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында болуп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган” [74,213-214]. Мисалы, саяк уруусунун чала манабы - Чолук, ошол эле уруунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин башкаруусунда болуп, Тогуз–Торонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган[74,215-216]. Негизинен чала манаптар атайы дайындалган, чоң манаптан түздөн-түз көз каранды болушкан. Алар чоң манаптын элди башкаруудагы жардамчысы болгон, чала манаптын бийлиги эл арасында кадыр - баркы төмөн болгон. Манаптардын үчүнчү бир түрү-чолок манаптар. “Чолок манап” - денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде берилип, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат. “Шартка байланыштуу бул түрдөгү манаптардын коомдогу ролу жогорулаган же төмөндөгөн”[74,215],-деп жазган М.Гаврилов. Бирок, М.Гаврилов жогорудагы аталган манаптардын 3 катмарынан башка дагы (чынжырлуу манап, чала манап, чолок манаптардан) чоң манап, кичине манап, букара манаптар да болгондугу тарыхый булактарда эскерилет. 1) Чоң манап (ага манап)- бир чоң уруулук конфедерациянын башында болуп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан. Чоң манаптардын (ага манап) эл арасында аброю өтө жогорку деңгээлде болуп, башка манаптар алардан көз каранды болушкан. Мисалы: Шабдан, Өзбек, Ормон, Боромбай, Дыйканбай, Мырзабек ж.б.[83,51-52]. 2.) Манаптардын кийинки катмарын кичине манаптар (майда манап) жана букара манаптар түзүшкөн. Кичине манаптар чоң манаптын башкаруусу алдында болуп, анын тууган

уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин калк болгон[142,121]. 3). Букара манаптар болсо манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башкаларга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да, социалдык жактан жарды, карапайым болгондугунан улам “Букара - манап” деген атка ээ болушкан. Мындай каражаты, байлыгы жок болгон манаптар көп эле кездешкен. Алардын коомдогу орду, социалдык абалы тууралуу кыргыз фольклорунда бир катар макал лакаптар сакталып калган: “Манапта-бир ат, бир камчы”, “Манап болсоң бай болбойсуң” “Манаптарды көргөнмүн, малы түгүл ити жок” ж.б. Бул букара-манаптардын каражат деңгээлин көрсөтүп турат, бирок ага карабастан коомчулукта башкалардан жогору туруп, өздөрүнүн теги менен сыймыктанышкан.

Манаптар эл башкаруучу, социалдык жиктелүүдөгү жогорку ак сөөктөрдүн өкүлдөрү катары өздөрүнүн статусун, өзгөчөлүгүн сактоо үчүн балдарын, кыздарын тек гана манаптын тукумунун арасынан болгондорго үйлөндүрүп, турмушка беришкен. Сейрек гана учурларда букаралар менен куда-сөөк болушкан. Бул жөн гана канды таза сактоо эмес, ошондой эле саясий кадамдар болгон. Алсак, Бугу менен Сарбагыш уруусунун чоң манаптары кудалашкан. Сарыбагыш уруусунун чоң манабы болгон Ормон хан кызын Бугу уруусунун чоң манабы Боромбайдын баласы Өмүрзакка турмушка берген[127,206-207]. Манаптардын куда-сөөк мамилелери бир гана саясий аспекттен алып кароо туура эмес, ошондой эле алардын мындай кадамдарга баруусун финансылык жактан да түшүндүрсө болот. Мисалы, Сарыбагыш уруусунун чоң манабы болгон Жантай уулу Шабдандын келинчеги үчүн 45 кул берген[137,28]. Бул мал менен берилген калыңдан тышкары белек болгон. Ал эми мал менен калыңга манаптар арасында эң азынан 100 жылкы берилгендиги маалым[136,28]. Манаптын тукумунан кыз алып, кыз берүү каражатты көп талап кылган иш-чара болгондуктан, жөнөкөй элдин дарамети буга жеткен эмес.[74,206,211-212]. Бул бир гана манаптарга тиешелүү нерсе эмес, ошондой эле аларды жандап жүргөн жоокерлери “кырк жигитине” да тиешелүү болгондугун кээ бир мисалдардан көрө алабыз[141,125-126].

Манаптар менен букаранын балдарынын үйлөнүшүнө каршы болгон дагы бир себеп-титулдун жок болушу, же даражасынын төмөндүгү десек болот. Бул манаптардын кыздарына тиешелүү болгон. “Эгерде манап тукумунан келген кыз букарадан болгон жигитке турмушка чыкса, алардын балдары чала манаптар болгон”[142,121], - деп жазат тарыхчы К.Усенбаев. Бара бара манаптар институту жабык бир түзүлүшкө айлана баштагандыгын байкаса болот. Өздөрүнүн арасына каратаман, букараларды киргизбөөгө аракет жасоо менен абрюн эл арасында кол жеткис статусун сактоо максатында манаптар мураскорлорун өздөрүнө тең келгендер менен үйлөндүрүүгө аракет жасашкан, кээ бир учурларда бийлер, байлардын балдары менен үйлөндүрүшкөн. Алсак: Саяк уруусунун манабы Мырзабек Дыйканбаевдин баласы Саяк уруусунун манабы Түркмөндүн кызына үйлөнгөн, саяк уруусунан чыккан манап Биялынын уулу Солто уруусунун манабы Байтиктин кызына үйлөнгөн, Солто уруусунун күрдөлүү байы[83,53] Жанжигит саяктын манабы Мырзабек Дыйканбаевдин кызын алган, Сарыбагыш уруусунан чыккан манап Карыбай Канатов Саяк уруусунун манабы Түркмөндүн кызына үйлөнгөн, Сарыбагыш уруусунун чоң манабы Шабдандын небереси Саяк уруусунун манабы Көкүмбийдин кызына үйлөнгөн[74.206,211-212]. Келтирилген мисалдар манапчылык институтунун эволюциясынын натыйжасында обочолонгон социалдык катмардын бекемделишине гана шарт түзбөстөн, коомдогу ээлеген ордун туруктуу сактап калууга багытталган.

Манаптардын аткарган функцияларынын бири-бул өз журтун, букарасын коргоо болуп саналган . Манап биринчи кезекте аскер башчы болгон жана манапчылыктын ортого чыгышы да ушул себептерге байланыштуу десек болот. Ар бир чоң манаптын өзүнө тиешелүү ар дайым жандап жүргөн “Кырк жигити” болгон[102,6]. Алар букаранын ичинен күчтүү, айбаттуу жигиттерден тандалып түзүлгөн топ. Барымтага барганда эң негизги ролду ушул “кырк жигиттер” аткарып турушкан жана өздөрүнүн журтуна, малына башкалар кол салганда аларды кууп, мал-мүлктү сактап калууга жооптуу болгон. Манаптардын коомдогу аткарган функцияларынын бири - бул сот иштери болгон. Жогоруда

белгиленгендей, манаптардын саясий аренага чыгышы менен бийлердин бул функциясын кандайдыр бир даражада өздөрүнө алып алышкан, бирок толугу менен сот функциялары манаптарга өттү деп айтууга болбойт. Кыргыз элинин салтуу коомдук түзүлүшүндө манаптардын ролу чоң болуп келгендигин белгилеп кетүү керек. Кокон хандыгы, Россия империясынын доорунда гана эмес, Совет доорунун башында алар да негизги саясий ролду ойноп келишкен. Манапчылык социалдык-саясий институт катары 1930 – жылдарга чейин жашап, айыл чарбасын коллективдештирүүнүн жүрүшүндө гана эзүүчү социалдык катмар катары жоюлган. Совет мезгилинин алагачкы жылдарында алардын социалдык түзүлүштөгү орду өзгөрбөгөнү менен социалдык маани - маңызындагы өзгөрүүлөрдү байкоого болот[168,78].

Совет бийлиги орногондон кийинки социалдык-экономикалык реформалардын натыйжасында манаптар мурункудай жөн эле манап эмес, эми алар соода мамилелерине тартылган манап – бай, капиталисттик өндүрүш мамилелерине тартылган манап – капиталисттерге айлана баштаган[168,112.] Мисалы; Этнограф С. Абрамзон манап Шабдан Жантаевдин балдары өздөрүнүн чарбасын кайра куруп, жаңы шарттарга ыңгайлаштыргандыгын жазган. Манаптар мурда букараларынан жыйнаган каражат эсебинен жашаса, эми чарбасын ишкердик нукка бурган. Шабдандын чоң уулу Хисамедин чарбасын жер иштетүүгө адистештирип, 100 га жакын жерди иштеткен. Анын 18 га мөмө – жемиш багы болгонун, калган көп бөлүгүнө беде эккен. Ал өзүнүн букарасынын акысыз эмгеги менен бирге жалданма эмгекти да кеңири колдонгон. Экинчи уулу – Мөкүш жакшыртылган породалар багылган жогорку товардык жылкы чарбасын уюштурган. Үчүнчү уулу – Кемел аарычылыкты өздөштүрүп, 300гө чейин балчелек кармаган. Ал сезондордун биринде Ташкентке 11,5 тонна бал жиберген. С.Абрамзон Шабдандын төртүнчү уулу – Аманды «капиталисттик өндүрүштүн пионери» деп атайт. Анын айлантууда 3000 сом капиталы менен тери иштетүүчү заводу болуп, сезондо 300 гө жакын тери иштеткен[50,184]. Ошондой эле С.Абрамзон капиталисттик өндүрүш мамилелеринин айлампасына тартылган манаптардан: Өзбек, Түркмөн

Сарпеков, Абдулла Мусин сыяктуу соода – сатык, сүткордук менен чоң капитал чогултуп, бир нече чоң дүкөндөрдүн ээси болушканы жөнүндө да маалыматтарды берген [50,184].

Кыргыздардын социалдык катмарынын негизги бөлүгүн “кара- сөөктөр” же болбосо букаралар тобу түзүшкөн. “Букара”- араб сөзүнөн келген, мааниси кедей жарды дегенди билдирет. Букараларга кээ бир учурларда “каратаман” деген сөздү да колдонушкан. Социалдык өзгөчөлүктөрүнө ылайык букаралар социалдык стратификациянын төмөнкү баскычында турушкан. Кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноев кедейлер катмарларын төмөнкүдөй бир канча катмарларга бөлөт: 1) томаяк; 2) кара кашка кедей; 3) малай же жалчы; 4) жылкычы; 5) коңшу –колончу; 6) жакыр кедей; 7) аштыкчы; 8) койчу [133,184-185]. Б.Солтоноевдун пикири боюнча кедейлер 8 катмарга бөлүшүшкөн.

XXк. 1920-жылдарындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүн изилдеген авторлордун бири М.Гаврилов жалпы эле кедейлер катмарын талдоодо букара терминин колдонуп, бул катмардын тобун жарды- жери жок, малы жок, жалданма жумушчулар. Булардын арасына мурунку малайлар, жылкычылар, койчулар, малчылар, жакырлар, топорлор, томаяктар киришет” деп көрсөткөн[75,195-196]. Бирок, “байкуштар” деп атоо экономикалык эмес, алардын социалдык абалынан улам жаралган көрүнүш болсо керек.

Букаралар менен манаптардын мамилесин О.Шкапский Россиядагы крепостнойлор жана помещиктердин мамилелери менен салыштырып өткөн[152,63]. Белгилей кетчү нерсе, букаранын арасында орто чарбалар да болгон. Алар өз эмгеги менен каражаттарын көбөйтүп, байлар катмарына өткөн учурлары да аз эмес[142,135]. Букаранын арасындагы бир катмарды- жатакчылар түзүшкөн. “Жатакчы”- түз маанисинде, малы жок болгондуктан кыштоодо калып, жайлоого чыкпаган адам дегенди билдирет. Бирок, бул бардык учурда эле мындай болгон эмес. Кыргыздардын өрөөн, капчыгайларында, алсак Каракол, Суусамыр, Жумгал, Нарын сууларынын жээгинде жайгашкан кыштоолордо жайдын күнү мал менен калуу мүмкүн эмес болгон. Себеби жай

айларында бул кыштоолордо ар түрдүү ылаанын¹ - чымын-чиркейдин көп болушу, мал багууга кыйынчылык туудурган. Ошондуктан жатакчылар акыркы малын жоготуп албоо үчүн жайлоолорго чыгышкан. Ушуга байланыштуу кыргыз фольклорунда мындай макал сакталып калган: “жатакчыны тер кысса, жүгүн жөө ташыйт”. “Жатакчыны тер кысса”-демек жай айларындагы күндүн ысыктыгы туурасында сөз болуп жатат. Ал эми “жүгүн жөө ташыйт” дегени - малы, минерге аты жок болсо да, жайлоого көчүп жаткандар менен кошо жер которгон. Бирок жатакчылар жайлоо үчүн бийик тоолуу жайыттарга чыгышкан эмес, алар көпчүлүк учурда 2000-2500 метр бийиктикте жайгашкан “бөксө” деп аталган жаздык жайыттарда жайгашышкан. Жатакчылар 10-20 түтүн болуп, туугандык, уруулук принципте жайлоолорго көчүшкөн. Бириктирүүчү негизги фактор болуп бирдей социалдык абал, топ ичиндеги социалдык, экономикалык теңдик эсептелинген. М.Гаврилов мындай топторду Чоңгурчакта, Кара-Дөбөдө, Жумгалда, Суусамырда жолуктурган[75,196]. М.Гавриловдун эмгегинде жардылардын кийинки тобуна “аштыкчылар” киришкен. “Аштыкчы”-деп жайкысын бирөөнүн эгинин сугарып, эмгек акысына эгин алышкан жардылардын тобу кирген[75,196]. Кыргызстандын түштүк аймакта болсо мындай топту “эгинчи” деп аташкан.

Кедейлердин дагы бир өкүлү «малай», «жалчы» деп аталган. Алар да бийлердин, бай, манаптардын отун – суусун алып, үй кызматкеринин милдеттерин аткарышчуу. Өздөрүнүн аткарган бул оор жумуштары үчүн жарыбаган тамак жана байлардын кийилген эски кийимдерин алышкан. Б.Солтоноев «малы түгүл ити жок, томаяк, ороочу кедейлерди», «аты жок болсо бир сыйыры» болгон «бай – манап менен байланышта болуп жүрбөстөн», өз бетинче оокат кылган «кежир кедей», же «кербез кедей» деп атаган [133,184]. Ошентип, ал бул катмардын дагы эки өкүлүн көрсөтөт. Жардылардын дагы бир түрү- малайлар болгон. Алар бай, манаптар менен бирге көчүп, жалданма жумушчу болушкан. Малайлардын негизин жылкычылар, койчулар түзүшкөн.

¹ Ылаа-аттарды жүдөткөн чымындын аты. Караңыз: . Кыргызско-русский словарь.2 том-сост. Юдахин К.К. – Москва, 1965.429-бет

Жалданма жумушчулар алты ай малын баккандыгы үчүн бир жылдык козулардан 5 ти алышкан, ошондой эле бай-манаптардын казанынан тамак ичип, алардын эски кийимдерин кийишип күн көрүшкөн. 8 жыл бою манап Мырзабек Дыйканбаевдин малайы болуп жүргөн Умар Манжиев жылына айлык акы катары 10 кой алган. Алган 10 коюнун ичинен алтоосун кайра Мырзабек Дыйканбаевге өзүнүн түтүнү үчүн салык болгон “ чыгымды ” төлөп берген. Калган 4 кою үй-бүлөсүнүн тамак-ашы үчүн калган[75,196].

Букара катмарынын кийинки тобун жылаңач-орток деп аталган. Жерин айдоого мүмкүнчүлүгү болбогон кедей байдан дыйканчылык кылуу үчүн эгин, урук гана албастан, мал алып жерин айдаган. Жерди айдап, сугарып, түшүмдү алган кезде жылаңач-орток түшүмдүн жарымын гана өзүнө алып, калганын жер ээсине берген. Ушуга окшош функцияларды аткарган жардыны Кыргызстандын түштүгүндө-чайрикер деп аташкан. Белгилей кетчү көрүнүш Кыргызстандын түштүгүндө чайрикерлер менен мандикерлер деп аталган жаңы катмарлар көбөйө баштаган. Чайрикерлер өзүнүн менчик жери жок болгондуктан, бирөөнүн жеринде, анын шаймандары менен эгин эгип, карап багып өстүрүп, оруп жыйнаган. Жыйналган түшүмдүн бир бөлүгү анын үлүшүнө тийген. Убактылуу жана күнүмдүк жалчы жүргөндөрдү, айрыкча жыйын – терим учурундагы сезондук иштерде жалданып иштегендерди мандикерлер дешкен. Булар жумушчу табынын алгачкы өкүлдөрү болгон[168,78].

Малы жок жардыларды –топор деп да атап келишкен. Б.Солтоноев букарага мүнөздөмө берип жатып, эң кедей, алсыз, малы жоктор- томаяктар деп аталгандыгын белгилеген[133,184]. Жалчы, малайлардын социалдык абалы тууралуу орус булактарында маалыматтар дээрлик жокко эсе. Бир гана П.Шрейдердин жол запискаларында жалчылар тууралуу маалымат кездешет: “жалчынын үй бүлөсү кышка жакын эч кандай каражаты жок, үйүндө наны жок болуп калышат”[123,105]. Бул маалымат жалчылардын абалы өтө начар болгондугу тууралуу кабар берет. Мындай мезгилдерде букаранын өкүлдөрү манаптарга, байларга кайрылышкан. Өз ара жардамдашуунун бир түрү болуп- “саан” эсептелинген. Жуттан малы өлгөн жардыга бай, манап колдонуу үчүн уй

берген. Жарды уйдун сүтүн алып үй-бүлөөсүн баккан, ал эми манапка, же байга уй үчүн чарбасында иштеп берген[60,9-10]. Негизинен кыргыздардын салттуу коомунун иерархиялык түзүлүшү ХХк. башындагы партиархалдык-уруулук мүнөздө болуп, коомдук мамилелердин деңгээлине дал келе алган.

Кыргыздардын салттуу коомдук түзүлүшүнүн кийинки катмарын жигиттер түзгөн. Жигиттер тобу негизинен бийлерге, манаптарга кызмат кылышкан. Бул топ өзүнчө массалык түрдөгү катмарды түзүшкөн эмес. Б.Солтоноев: “Алар дайыма бай – манаптардын жанында жүрүп, атын багат. Манапка мал уурдап берет. Жоосун жоолойт, доосун доолай. Бай менен манап бирөөнү өлтүр десе өлтүрөт. Урат, сөгөт, бүткүл бай менен манаптын күчү жигитинин колунда болгон үчүн булардын кайраттуу, жүрөктүүсүн жигит кылат. Кедей дыйканды, орто чарбаны талкалаган ушулар», -деген[133,185–б.]. Бай – манаптар өзүнүн бийлигин жигиттери аркылуу ишке ашырышып, алар коомдо административдик жана полиция кызматтарын аткарышкан.

Жыйынтык.

ХХк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн талдоонун негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

-ХХк. башында кыргыз коому эки чоң социалдык катмарлардан турушкан: “ак-сөөктөр” жана “кара-сөөктөр”.

-“Ак-сөөк” катмарлары коомдогу социалдык, экономикалык абалы, ээлеген орду боюнча айырмаланышып-башкаруучулар тобун түзүшүп, белгилүү бир функцияларды аткарып келишкен;

-“Ак-сөөк” катмарынын өкүлдөрү бий, бай, манаптардан туруп, алар өзүнүн социалдык теги, экономикалык абалы боюнча гана айырмаланбастан, мүлктүк жактан өз ара дифференцияланышкан;

-“Кара-сөөктөр” катмары коомдогу социалдык жана экономикалык абалы, аткарган кызматы боюнча айырмаланышып, коомдогу негизги өндүрүүчү күчтү жана массаны түзүшкөн.

-“Кара-сөөктөр” мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка байланыштуу аткарган кызматтары боюнча ич ара бир канча катмарларга бөлүнүшкөн:

-а) мал чарбачылыгына байланыштуу жумуш аткаргандар: жарды, жалчы, мандикер ж.б.

б) дыйканчылыгына байланыштуу жумуш аткаргандар: жатакчы, чайрикерлер, аштыкчы, эгинчи ж.б.

-Кыргыз элинин салттуу коомдук түзүлүшүнүн социалдык стратификациялык түзүлүшү ХХк. 30-жылдардын ортосуна чейин өкүм сүргөн. 20-30-жж. аралыгындагы Совет бийлигинин социалдык-экономикалык реформаларынын натыйжасында салттуу социалдык түзүлүш терең өзгөрүүгө учураган.

-Совет мамлекети тарабынан жүргүзүлгөн “таптык күрөшкө” байланыштуу кыргыз коомунун “ак-сөөктөр” катмары тап катары жоюлууга саясий куугунтукка, сүргүнгө дуушар болуп, “эзүүчү таптын өкүлү” катары каралып, алардын муундары совет доорунда кандайдыр бир деңгээлде укуктары чектелген болчу.

2.2. Колониалдык доордогу социалдык түзүлүштөгү өзгөрүүлөр.

XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта кыргыз коому мурда болуп көрбөгөндөй этникалык өзгөрүүлөргө дуушарланды, бир тарабынан Орто Азиядагы саясий процесстер таасир кылса, экинчи тарабынан Кыргызстандын Орус империясынын курамына кирүүсү болду. Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын Россия империясынын букарачылыгына өтүшү, элдеринин көчүп келиши, калктын санынын өсүшү, келгиндер менен жергиликтүү калктын ар кайсы багытта өз ара мамилелери, көчмөн турмуштан жарым отурукташкан жана отурукташкан турмушка өтүшү, кыргыздарда патриархалдык – феодалдык түзүлүштүн жоюлушу, жергиликтүү калктын маданиятынын өсүшүнө алып келди. Ошолордун ичинен эң негизги тарыхый окуялардын бири катары аймакта демографиялык кырдаалдын өзгөрүшү болуп саналат.

XX кылымдын башында азыркы Кыргызстандын аймагы Россия империясынын административдик башкаруу системасына ылайык Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя областтарына кирип, колониалдык бийлик тарабынан кабыл алынган “Жоболордун” негизинде башкарылып турган[40,267].

1867-жылы эки областтан (Сыр-Дарыя, Жети-Суу) турган Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлөт. Азыркы Кыргызстандын түндүк аймагы, Талас Сыр-Дарыя областынын курамына, Чүй, Нарын, Ысык-Көл аймактары Жети-Суу областынын курамына кирген, Жети-Суу областы: Верный, Лепинский, Копальский, Яркент, Пишпек, Пржевальск уезддеринен турган. Ал эми Фергана областынын Ош, Анжиян, Наманган, Маргалан уездеринин негизги калкын кыргыздар түзгөн. Ар бир област уезддерден турган, ар бир уезд болуштуктарга бөлүнгөн, 1913 – жылы Пишпек уездинде 50 болуш, Пржевальский уездинде 33 болуш, Аулие – Ата уездинде 25 болуш болгон. Болуштарга айылдар кирген, ар болуштуктар эки, үч миң түтүндөн, айылдар жүз – эки жүз түтүндөн турган.

Россия империясы тарабынан киргизилген башкаруу системасынын максаттарынын бири; кыргыздардын салттуу башкаруусун жоюу, салык алууга ыңгайлашкан жаңы административдик түзүлүш түзүү болгон. Жети-Суу областынын курамына кирген Пишпек, Пржевальск уездери азыркы Кыргызстандын түндүк аймагын камтыган ири уезддердин бири болгон. ХХк. башында Кыргызстандын түндүк аймагында колониалдык башкаруу системасынын кириши, көчүрүп келүү саясатынын күчөшү, акча-товар мамилесинин өсүшү, жаңы майда өнөр-жай ишканаларынын түзүлүшү ж.б. саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөргө байланыштуу калктын социалдык өзгөрүүсү өзгөрө баштаган.

Россия империясы каратып алган аймакты саясий жана экономикалык жактан гана өз алдынчалыкты жойбостон, анын салттуу социалдык түзүлүшүн да жоюуга аракет жасаган. Россия империясы жергиликтүү элдин социалдык катмарын империянын сословиялык катмары катары тааныган эмес. Бул көрүнүш 1897-жылдагы Бүткүл россиялык эл каттоодо официалдуу түрдө белгиленген. Түркстан генерал-губернаторлугу боюнча катмар (сословие) катары көчүп келген европалыктар гана таанылып, бардык жергиликтүү калктар (“инородцы”) “жат калктар” катары каралган. Маселен, 1897-жылдагы эл каттоонун маалыматына токтолсок, Жети-Суу областы төмөнкү сословиелерден турган: тектүү дворяндар уезддерде жалпы калктын-0,004%, шаарларда-1,33%,

дворяндар жана дворяндык эмес чиновниктер уезддерде-0,06%, шаарларда-1,88%, дин кызматкерлери уезддерде-0,02%, шаарларда-0,24%, мешандар уезддерде- 0,88%, шаарларда-34,05%, дыйкандар уезддерде- 5,50%, шаарларда-16,52%, инородцы уезддерде- 90,69%, шаарларда-33,90%, чет өлкөлүктөр-0,08%, шаарда 2,35% түзүшкөн[36,8]. Фергана областы боюнча эл каттоодо дворяндар, дин өкүлдөрү, шаардыктар, айылдыктар, чет элдик катмарларга бөлүнүп, “башка катмарлар” деген бөлүккө жергиликтүү калк кошулган. Жергиликтүү калк жалпы калктын 99,5% түзүшсө, 1% жакыны жогорку катмарлардан, чет элдик калктардан болсо 208 үй-бүлө жашагандыгы катталган[37,6]. Эл каттоонун маалыматы далил болгондой, жергиликтүү калктар областтагы тургундардын 90% ашыгын түзгөндүгүнө карабастан, негизги көрсөткүч катары бааланган эмес. Түркстан крайын Россия империясынын бир губерниясы катары караган колониалдык бийлик жергиликтүү элдин салттуу коомдук түзүлүшү менен эсептешкиси келген эмес. Жогоруда белгиленгендей, Түркстандын жергиликтүү калкын «инородцы» деген жаңы социалдык катмарга баарын бириктиришкен. Жергиликтүү калктын арасында өкүм сүрүп келе жаткан социалдык катмарлар психологиялык, үй-тиричилик түшүнүктүн денгээлинде гана кала берген. Биринчи Бүткүл россиялык биринчи эл каттоонун материалдарында Сыр-Дарыя, Жети-Суу аймагында жашаган кыргыздар менен казактарды «кара кыргыз» деген графага киргизип, чогуу карашкан.

XXк. башындагы социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсүнө чоң таасирин тийгизген факторлордун бири болуп Кыргызстандын аймагына көчүп келишкен орус келгиндери жана башка улуттун өкүлдөрү болуп саналат.

XXк. башында Кыргызстандын аймагына сырттан көчүп келишкен жаны этностордун натыйжасында кыргыз коомунун социалдык өзгөрүүсү өзгөрүүгө дуушар болгонун байкоого болот. Кыргызстандын аймагына славян элдеринин өкүлдөрүнүн келиши - Россия империясынын Түркстанга карата жасаган көчүрүп келүү саясаты менен байланыштуу.

1868-жылы Жети-Суу областынын аскер-губернатору Г. Колпаковскийдин жетекчилиги астында «Временные правила о крестьянских переселениях в

Семиречье» аттуу жобо иштелип чыккан. Жети-Суу областына XIXк. 60-жылдары уюшулган түрдө орус дыйкандары көчүп келе башташкан.

XIXк. 70-жылдары болсо, орус дыйкандарынын көчүп келүү процесси күч алгандыктан, жергиликтүү орус бийлиги аларды жайгаштырууга үлгүрбөй, миграцияны убактылуу токтотууга мажбур болушкан.

Орус келгиндери менен кошо Жети-Суу аймагына 1867-жылы түзүлгөн Жети-Суу казак отрядынын түзүлүшүнө байланыштуу сибирдик казактар аскер кызматын өтөөгө келишкен. Алсак, көчүп келүүнүн натыйжасында 1867-1882-жылдары Токмок уездинде 3212, Пишпек уездинде 4485 келгиндер катталган[106,23]. Социалдык абалы боюнча орто катмардагы, кедей катмардагы дыйкандар көчүп келишкен. Көчүп келгендердин оокаттуу, колунда акчасы бар бөлүктөрү кайра кетип калышкан, акчасы жок орустар ушул жакта калып мал күтүп, үй – бүлөө куруп кала берген[58,228].

Россия империясынын аймагынан орус – украиндерден башка диний себептерден улам немецтер көчүп келген. Өз убагында немецтер Россия мамлекети тарабынан Пруссиядан атайын чакырылган, Россия империясы аларды аскердик ишке алган эмес, курал – жарак көтөрүп жүрүүгө руксат берген эмес, бирок диний эркиндик берген. Мындай келишим көп жылдарга чейин сакталып келген. 1874-жылы немецтерди аскерге тартуу буйругу чыгып, ал буйрук 1880-жылдан тарта күчүнө кире баштаган.

Немецтер аскердик иштен бошонуу өтүнүчү менен өз делегацияларын Петербургга жиберген. Петербург шаарында Түркстан генерал губернатору К.Кауфманга жолуккан делегация өзүлөрүнүн талаптарын билдиришкен. К.Кауфман немецтерди Түркстанга көчүп келүүнү сунуш кылат. Түркстанга көчүп келишкен немецтерге диний эркиндик, 25 жылга чейин аскерге чакырылбоо укугун алышат. Натыйжада XIXк. 70-жылдарынын аягы-80-жылдардын башында активдүү түрдө, тагыраак айтканда, азыркы Талас аймагына 500 меннонит көчүп келишкен [100,29].

Христиан элдеринен башка Кыргызстандын түндүгүнө XIX кылымдын аягында башка мусулман динин тутушкан этностор көчүп келе баштаган.

1870-1880-жылдары Циндик Кытайга каршы көтөрүлүштө жеңилип, Кыргызстандын аймагына дунгандар (хуэйлер) качып келүүгө аргасыз болушкан. Дунгандар-арабдар менен кытайлардын ортосунан чыккан, кытайча сүйлөгөн, мусулман динин туткан эл болуп эсептелет. Алар Кыргызстандын аймагына этап этабы менен көчүп келе баштаган, келгин дунгандардын саны 15 миң адам болгон, алардын көбү негизинен Шэньсу жана Гэнь Су провинциясынан Жети -Суу областынын Чүй өрөөнүнө келип жайгашкан[136,43]. Дунгандар эки этап менен: биринчиси 1877-жылы Гань–Су провинциясынан 1166 дунган Пржевальск уездине келишсе, экинчи тобу-1878-жылы 3314 дунган Токмок уездине көчүп келишкен. Кыргызстандын түндүгүнө 1877-, 1881-1883-жылдары келип жайгашкан дунгандардын саны 14 миңден жогору болгон. Алар жергиликтүү эл менен алака түзүшүп, кыргыздар аларга ар тараптуу жардам көрсөтүшкөн. Дунгандардын айрым бөлүктөрү өз алдынча келишкен. Маселен, 1881-жылы Орус Кытай келишими түзүлгөндөн кийин Иледе жашап турушуп, Кытайда калууну каалабагандар Орус падышасынын букаралыгына өтүүсүн каалап кайрылышкан. Өз алдынча келген дунгандар Сокулук суусунун жээгине отурукташып, анын негизинде Александровка айылы пайда болгон[58,224].

Кыргызстанга Дунгандар менен кошо Иледе жашаган уйгурлар көчүп келишкен. Ислам динин тутушуп, түрк тилинде сүйлөшкөн уйгурлар эл арасына чачырап жайгашып калышкан. Алардын көпчүлүгү таранчылар деп аталган этникалык топтун арасында болушкан.

1863-1866-жылдары Кытайдан Пржевальск уездине 10000 миңдей калмак көчүп келет. 1882-жылы алардын көбү кайра Кытайга көчүп кетишкен. Калган бөлүгү сарт-калмак деген ат менен Каракол шаарынын айланасына жайгашып калышкан. 1897-жылдагы эл каттоо убагында калмактардын саны 1583 болгон [100,29].

Түндүк Кыргызстандын аймагына көчүп келгендердин ичинен тилдеш, дини бар калктардын бири - Татарлар болушкан. Алар көчмөндөрдүн арасында соода – сатык менен кесиптенишип, айрымдары мусулман динин таратуучулар,

агартуучулар болушкан. Татарлар соодагер катары Кыргызстандын аймагына 1814 - жылдан тарта келе башташкан. Ал эми Россия империясынын Орто-Азияга карай жасаган саясатынын улам, аскер адамдарына тилмеч кызматын аткарышып келишкен. Алардын айрымдары бул аймактын туруктуу өкүлү болуп калышкан. Маселен, 1876-жылы Пишпек уездинде ар бир 57 үй -бүлөнүн бирөөсү татарлар болгон[154,13-14]. Кыргыздардын алдынкы билимдүү өкүлдөрү татарлардан аял алышып, үй-бүлө куруу салты ушул мезгилден башталган болсо керек. Белгилей кетчү көрүнүш, алгач татарлардын келишин орус бийлиги колдоп келишсе, бара-бара татарлар «пайдасы жок элементке» айлана баштаган. Анткени, орус бийлиги алардын миссионердик аракеттеринен, татарлардын таасири астында ислам динин күчөп кетишинен кооптонушкан [80,111]. К.Кауфман миссионердик кылган татарларды ким кармаса, аларга 3 рубль 50 тыйын сыйлык жарыялаган, иш жүзүндө кыргыздар өзүлөрү татарларды кармап берген[140,271]. Эл каттоо материалында татарлардын саны 1600 адам болгон, алардын көпчүлүгү шаарда жашаган.

Жогорудагы Кыргызстанга көчүп келишкен этностор негизинен шаарларда, шаарга жакын түз жерлерден орун алышып, келечекте шаар калкын көп улуттуу этностун өкүлдөрүнөн турган экономикалык, маданий борборго айланышына түздөн-түз таасирин тийгизген. Анткени жергиликтүү калк менен көчүп келген калктын ортосунда өз ара чарбалык, маданий ж.б. байланыштар тереңдей баштаган.

Демек, сырттан көчүп келген ар кайсыл этностордун миграциялык процесстеринин натыйжасында Кыргызстандын калкынын курамы, саны ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, XXк. башында Кыргызстан көп улуттуу аймакка айлана баштаган. Кыргызстандын түндүгү Россия империясынын курамына кирген мезгилде аймактын негизги калкын кыргыздар түзгөн, башка этникалык топтор анчалык көп эмес болгон. Бул көрүнүш бара-бара өзгөрүүгө дуушар болгон. Айрым статистикалык маалыматтарга кайрылып көрөлү. 1897-жылдагы «Биринчи Бүткүл россиялык эл каттоонун» маалыматы боюнча Пишпек шаарында орустар 38,1%, украиндер 5,2%, кыргыздар 10,1%,өзбектер 18,4%,

поляктар 0,1%, татарлар 4,1%, башкырлар 0,4%, дунгандар 22,4%, уйгурлар 0,7%, башка этностун өкүлдөрү 0,4% түзүшсө, Пржевальск уездинде болсо орустар 35,4%, украиндер 1,1%, кыргыздар 16,9%, өзбектер 27%, поляктар 0,2%, башкырлар 0,4%, дунгандар 10,7%, уйгурлар 0,4%, башка этностун өкүлдөрү 1,3% түзүшкөн [36,52-53]. Ошондой эле Кыргызстандын түндүк аймагында еврейлер, цыгандар, армяндар ж.б. этностун өкүлдөрү жашашкан. Сан жагынан алып карасак, маселен, 1870-жылдары Кыргызстандын түндүгүндө 209733 кыргыз, 1513 өзбек, 1333 калмак, 793 орус ж.б улуттар жашаган [100,52].

1897-жылдагы «Биринчи Бүткүл россиялык эл каттоонун» маалыматтарына таянсак, Кыргызстандын түндүгүндө 14 этностук топ так катталган. Бирок бул материалда этникалык курамын эмес, эне тилдери боюнча катталган. Өзгөчө кыргыздар менен казактардын так санын белгилөө кыйынга турган, анткени эки этносту бөлүп карабастан, эл каттоо учурунда кыргыз менен казакты бир этнос катары катташканын жогоруда белгилеп өттүк. Алсак, Пишпек уездинде кыргыздар 81,0%, орустар 5,6%, украиндер 3,6%, дунгандар 6,0%, татарлар 0,4%, калмактар 1,6%, өзбектер 3,2%, уйгурлар 0,1% жана башка этностор 0,1% түзүшкөн болсо, Пржевальск уездинде кыргыздар 8,7%, орустар, 6,4%, өзбектер 2,2%, дунгандар 1,4%, татарлар 0,5%, калмактар 1,1% жана башка этностор 0,2% түзүшкөн [36,67]. Таблицада көрүнүп тургандай орус калкынын өкүлдөрү Пишпек уездине караганда Пржевальск уездинде көбүрөөк жашагандыгы көрүнүп турат. Мындай көрүнүштүн тарыхый себептери бар, анткени Ысык-Көл өрөөнү Россия империясынын карамагына алгачкылардан болуп кошулуп, орус, украин келгиндери ал жакка биринчилерден болуп отурукташа башташкан. Маселен, 1864-жылы Аксуу районунда алгачкы орус келгиндеринин кыштактары пайда болгон [56,356]. Жогорудагы тарыхый маалыматтар көрсөтүп тургандай, кыргыздар Пишпек, Пржевальск шаарларында орус, украин, өзбектерге салыштырмалуу аз жашашкан. Бирок, 1870-жылкыга салыштырмалуу шаардык кыргыздар көбөйгөнүн байкоого болот. Демек, көчмөн жарым көчмөн турмуш менен алек болуп жаткан кыргыздар

көчүп келишкен этностордун таасири менен отурукташуу процессине ыктай башташканын байкоого болот.

Аталган эл, каттоонун маалыматтарына таянсак, жогорудагы этностордон башка аймакта саны белгисиз кырктан ашык этнос жашагандыгы белгиленет. Маселен, эл каттоодо курамалар Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган, түндүк жакта алар жашаган эмес. Я.Винников курамаларды өзбек тилиндеги топко киргизип, алар совет мезгилинде өзбек улутуна сиңип кеткен этнос катары эсептеген[72,39].

Биринчи Бүткүл россиялык эл каттоо материалында сарт жана өзбек элдери өз өзүнчө катталган, жогоруда келтирилген маалымат боюнча сарттардын саны эң көп болгон. Сарттардын кайсыл этноско тийиштүү экени талаш маселени жаратып келген. Мисалга, сарттарды окумуштуулардын көбү өзбек элинен деп эсептеген. Айрым окумуштуулар ал мезгилде «сарт»- деп отурукташкан жана жарым отурукташкан, шаарда жана айылда жашаган тажик жана өзбек этносторун эсептешкен болсо[12,7], айрым окумуштуулар сарттарды XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында өзбек элинен деп эсептеген[99,12].

Жыйынтыктап айтканда, XXк. башында көчүп келишкен этностордун миграциялык процесстеринин натыйжасында Кыргызстандын калкы көп улуттан турган өлкөгө айлана баштаган. Өзгөчө шаар калкынын этностук курамы, сандык курамы, бара-бара профессионалдык курамы өзгөрүүгө дуушар болгон.

1897-ж. Россиядагы эл каттоонун маалыматына кайрылсак, Жети-Суу областынын жалпы калкы 987 867 адамдан турган. Анын ичинде айылдын калкы-924 889 адам, же болбосо 93,63% түзгөн [36,4]. Кыргыздар жашаган Пржевальск жана Пишпек шаарлары элдин жыштыгы боюнча ири шаарлардын катарына кирген. Пржевальск шаарында 8 108 киши же болбосо калктын 12,87%, Пишпек шаарында болсо 6 615 киши же болбосо тургундардын 10,50% түзгөн[36,5]. Эки уезддин болуштуктарында жашаган айыл калкы төмөнкүчө болгон. Пишпек уездиндеги айыл калкы 169 962 киши, жалпы калктын 18,37%

түзсө, Пржевальск уездинде болсо-139 409 киши жашап, 15,08% түзгөн[36,5]. Демек, аталган эки уезддин калкынын басымдуу көпчүлүгүн айылдыктар түзүшкөн. Мындай көрүнүш Түндүк Кыргызстандын калкынын басымдуу көпчүлүгү көчмөн, жарым көчмөн чарбалардан турушкандыгынын далили болуп саналат.

Белгилеп кетүүчү маанилүү көрүнүштөрдүн баары Жети-Суунун айланасында «орустар каратып алганга чейин «көчмөн-кыргыздар» жана «кара-кыргыздар»-жашап турушкан» деп белгиленет [36,3]. Бирок Жети-Суу областынын калкынын курамы боюнча берилген маалыматта кыргыз-казактар-794 815 (80,40%) түзүшкөн. Ал эми башка калктар 1 439 (0,14%) жөнүндө өз алдынча маалымат берилген эмес[36,3]. Кыргыз менен казактарды бир эл катары карашып, Пржевальск менен Пишпек уездеринин калкынын басымдуу көпчүлүгүн кыргыздар түзүшкөндүгүн эске алган эмес.

Фергана областынын курамына кирген уезддердеги калктын санына жана курамына токтолуп көрөлү. 1897-ж. Россиядагы эл каттоонун маалыматы боюнча жалпы калктын саны-1 575 214 кишини түзгөн. Калктын курамы боюнча келтирилген таблицада: орустар, поляктар, немецтер, латыштар ж.б. көчүп келген калктын өкүлдөрүн белгилөө менен кыргыздарды өз алдынча бөлүп карабастан, «түрк-татар» же болбосо, монгол-буряттардын тизмесине кошуп карашкандыгын көрүүгө болот[37,5]. Анткени «түрк-монгол» тизмесиндеги этностор жалпы областтын калкынын 92,04% түзгөндүгү белгиленген[36,3].

Демек, эл каттоонун маалыматтарынан белгилүү болгондой, Россия империясы саясий, экономикалык көз карандысыздыкты гана жойбостон, жергиликтүү элдин салттуу коомдук түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү эске албастан, империянын саясатынын түпкү максаты - «орусташтыруу» болгондугун далилдеп турат.

Колониялдык доордо социалдык артыкчылыктардын өзгөрүлүшү менен сословие түшүнүгү социалдык топтордун ишмердиктеринин түрү-коомдук стратификация түшүнүгү катары карала баштаган. Аталган түшүнүккө ылайык Түркстан генерал-губернаторлугунда негизги стараталар катары салттуу

чарбанын өкүлдөрү болушкан-дыйкандар, кол өнөрчүлөр, кустарлар, соодагерлер ж.б. кесипти аркалашкандар эсептелинген. Жети-Суу областынын калкынын 91,24% айыл чарбасында эмгектенишип, дыйканчылык, мал чарбачылык калктын негизги ишмердигин түзгөн[35,11].

Калктын кесибинин түрү боюнча (группа занятий) айыл чарбасынан тышкары, тоо кен иштетүү, өнөр жай иштетүү, соода, аскер иштери ж.б. тармакта иштегендер катталган. Жети-Суу областынын айыл жергесинде жашаган 900 331 киши калктын ичинен дыйканчылык жана көчмөнчүлүк кылышкан болсо, алардын арасынан кошумча кесип менен 97 235 киши эмгектенишкен[35,3].

Калктын кесибинин түрү боюнча Фергана областынын жашоочуларында айырмачылыктарды байкоого болот. Биринчи Бүткүл россиялык эл каттоонун маалыматы боюнча Фергана өрөөнүнүн тургундары: өндүрүштүк эмес, дыйканчылык жана өндүрүп даярдоочу өнөр жайда иштеп чыгаруучу өнөр-жай, соода ж.б. тармактарда кесип кылышкан топторго бөлүнүшкөн. Ошол эле учурда аялдардын «өз алдынча эмгектенүүсү басымдуу» [36,11] экендиги белгиленет.

XXк. башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүн чагылдырган тарыхый булактарга таянсак, кол өнөрчүлөр, кустарлык чарба менен эмгектенишкен страталар басымдуу ролду ойношкон. Алар майда кол өнөрчүлүк, устачылык, көчмөн чарбалык, дыйканчылык чарбасынын күнүмдүк талабын аткарышып, кеңири жайылган. Аталган кесиптин түрү боюнча аялдар жана эркектер эмгектенишип, коомдун калың катмарларынын бирин түзүшкөн. Мисалы 1912-1913-жж. Пишпек уездинде 623 өндүрүш ишканалары иштеп; анда 1474 кустарлар, Пржевальск уездинде болсо 432 ишканада 548 кустарлар жана кол өнөрчүлөр иштеп турушкан [30,553].

Албетте, бул кустардык чарбаларда иштешкендердин көпчүлүгүн дунган, өзбек, татар улутунун өкүлдөрү түзүшкөн. Ошол эле учурда Пишпек уездинде майда кустардык чарба менен катар эле кыргыздардын арасында кол өнөрчүлүк кесип да кеңири тарагандыгын байкоого болот. Алсак, Пишпек уездинде 1198 кол өнөрчү, Пржевальск уездинде болсо 244 кол өнөрчү жана майда кустарлар,

Пржевальскиде болсо 988, Талас өрөөнүндө 81. Кыргызстандын түштүк аймагындагы көчмөн болуштуктарында-1488 болгон[83,81].

Бул фактылар уездик начальниктердин отчетторунда келтирилген. Көпчүлүк учурда алар тарабынан алынган маалыматтар так болбой да калган. Бирок ошого карабастан, мындай көрсөткүчтөр жалпы тенденцияны көрсөтө алат. Майда кустардык чарба менен катар эле кыргыздардын арасында кол өнөрчүлүк кесип да кеңири тарагандыгын байкоого болот. Кыргыздарга таандык 78 тегирмен, 77 темир устакана, 8 майдалоочу, 33 тери жана башка буюмдарды жасоочу кустардык, майда кол өнөрчүлүк ишканалар болгон [30,29]. Кустардык жана кол өнөрчүлүк тармагы Фергана өрөөнүндө кеңири өнүккөндүгүн байкоого болот. Маселен, 1914-жылы Анжиян уездинде 55 пахта тазалоочу ишкана, Наманган уезддинде -35 ишкана, Ош уездинде 1 майда ишкана иштеп турган[95,29]. Көчмөнчүлүк турмуштун негизги талаптарына ылайык колдонмо-жасалга өнөрү, устачылык кеңири тараган. Кездеме, килем токуу, өрмөк, саймачылык, кийим-кече, жууркан-төшөк, үй-буюмдарын жасоо алардын майда кол өнөрчүлүк кесибине айланган. Эл арасында усталарды кадырлап, «цета» деп аташкан. Алар белгилүү бир адистиктери боюнча «күмүш уста», «зергер», «жыгач цета», «булгаарычы» деп бөлүнүшкөн[109,375].

1897-ж. эл каттоонун берген маалыматтарына таянсак, Жети-Суу областында кошумча кесиптин өнүккөн түрлөрү кол өнөрчүлүк өндүрүш түзгөндүгүн белгилеп, аялдар тери иштетүү, андан буюм жасоо боюнча -2600, пахтадан кездеме токуу кол өнөрчүлүгү менен -2000; жүндөн кездеме токуу боюнча 11 000, аял жоолуктарын жасоо боюнча- 4000 аял эмгектенишкендигин белгилеп өткөн[36,12]. Ошол эле учурда Россиядан арзан жана сапаттуу баада алынып келинген товарлар кол өнөрчүлүк багыттын ишмердигин өзгөрткөн. Кол өнөрчүлүк кесиптин: идиш-аяк, чопо жасоо сыяктуу түрлөрүнүн кыскарышына алып келген. Бирок, Россиядан ташылып келген товарлар жергиликтүү кол өнөрчүлүктүн ишмердигин толук сүрүп чыгара алган эмес. Анын үстүнө колониялдык доордо Кыргызстандын аймагында бир дагы ири жеңил өнөр-жай багытындагы фабрика же болбосо оор өнөр-жай ишканасы

курулган эмес. Демек, ХХк. башында кустардык, кол өнөрчүлүк кесипти аркалаган өз алдынча социалдык катмар катары жашап турган.

ХХк. башында азыркы Кыргызстандын аймагында өнөр-жай ишканаларынын түптөлүшү менен социалдык катмарлардын негизги бөлүгүн түзгөн жумушчулардын калыптануу процесси башталган. Революцияга чейинки доордо Кыргызстандын аймагындагы өнөр жай ишканалары жалпы Түркстандын өнөр жайынын 5,1% түзсө, дүң продукциясынын салыштырмалуу салмагы 0,6% түзгөн[19,6]. Тоо –кен өндүрүш тармагы ишканалардын көпчүлүк бөлүгүн түзгөн, Кыргызстандын аймагында таш-көмүр ишканаларынын көпчүлүк бөлүгү жайгашкан эле. 1913 - жылга карата Түркстан боюнча көмүр казып алуунун 82% Кыргызстанга туура келген[15,174]. Жумушчу катмарынын калыптануу процесси отурукташып калган шаарларда жашаган дыйкандардын жана орус кыштактарында кошуна жашаган дыйкан катмарларынын арасынан түзүлө баштаган. Албетте, жумушчу катмарларынын жаралуу процесси борбордук райондордон көчүп келген орус дыйкандарынын эсебинен жүрө баштаган.

Жумушчу катарынын эмгектенүүсү сезондуу болгондуктан, алардын санын так белгилөө мүмкүн болгон эмес. Б.Чормоновдун, А. Сидоровдун эсеби боюнча 1913- жылы Кыргызстанда 9000 жумушчу жана кол өнөрчүлөр болгон. Алардын 700 гө жакыны-майда ишканаларда эмгектенишкен, болгону 1700 адам гана аз сандагы ири ишканаларда эмгектенишкен[147,53]. Ал эми Х. Мусиндин пикири боюнча, 1917- жылга карата өнөр-жай тармагы түптөнүү абалында гана болуп, пахта тазалоочу кол өнөрчүлүк типтеги ишканалар иштеп, анда 700 гө жакын жумушчу эмгектенген[117,3]. Жумушчулардын негизги бөлүгү Таш-Көмүр, Сүлүктү, Кызыл-Кыя жана Көк-Жангак кен чыгаруучу шахталарда эмгектенишкен. 1917 жылга карата аталган үч кен казып чыгаруучу шахталарда 1500 жакын жумушчу эмгектенип турган[117,4]. Бирок, жогорудагы Б.Чормонов, А.Сидоров жана Х.Мусин тарабынан аталган жумушчулардын саны толук эмес. К.Мамбеталиванын пикири боюнча, 1917-жылы Кызыл-Кыя шахтасында 2230

жумушчу, Сүлүктүдө 1070, Көк-Жаңгакта 450 жумушчу иштеген[114,20]. Ал эми башка таш-көмүр казып чыгаруучу шахталарда болсо 300 гө жакын жумушчу эмгектенген[46,45]. Жогоруда белгилегендей, жумушчу катмарынын калыптанышынын негизги булагы болуп жакырданган майда кол өнөрчүлөр, шаарга сезондуу жумуш издеп келишкен дыйкандар болушкан. Жумушчу квалификациясы болбогон бул дыйкан катмарынын өкүлдөрү төмөнкү айлык акы алуу менен эмгектене баштаган. Жакырданган дыйкандардын эсебинен (отходниктер) сезондуу жумушчулардын топторунун жаралуу процесси жүргөн. Бирок, жакырданган дыйкандар калдыктары өзүнүн социалдык психологиясы боюнча дыйкандар болушкан. Ошол эле учурда ХХк. башындагы шаарлардын өсүшү, телеграф, почта, телефон линияларынын, жаңы жолдордун салына башташы менен жаңы жумушчу күчү талап кылына баштаган.

Көчүп келүү саясатынын натыйжасында Фергана областында жерсиз калган дыйкандардын санынын өсүп отургандыгы К.Палендин материалдарынан көрүүгө болот. Алсак, К.Палендин отчетунда белгиленгендей: “1907-жылы жерсиз дыйкандар 150 миңге, ал эми 1910-жылы 200 миңге жеткен[34,15]. Ош уездинде болсо, 1910-жылы жалпы дыйкандардын 3% жерсиз дыйкандар болушкан[34,с.15]. Жерсиз дыйкандар байлардын жерин арендага алып иштетүүгө аргасыз болушуп, дыйкан катмарларынан чайрикерлердин тобунун жаралышына алып келген. Бай-байлар жайкысын өз жайыттарына көчүшүп, жерлерин, шаймандарын чайрикерлерге берип, чайрикерлер түшүмдүн $\frac{1}{4}$ алууга укуктуу болушкан[34,238].

Жыйынтык:

-Кыргызстандын Россия империясынын курамына кириши, жаңы административдик башкаруу системасынын орношу менен анын курамына кирген аймактарда саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр жүрө баштаган.
-Аскердик- бюрократиялык колониалдык бийлик структурасынын орношу менен катар, бийлик структурасы өзгөрүп, жаңы административдик чиновниктиктер, аскер адамдары, дин өкүлдөрү ж.б. социалдык жаңы страталар пайда болгон;

-Россия империясынын колониалдык системасынын орношу менен жергиликтүү калктын жашоо уклады өзгөрүп, салттуу социалдык структурасы өзгөрүүгө учурай баштаган. Жаңы тармактардын түзүлүшү менен соодагер, майда кол өнөрчүлүк, чарба, жумушчу, интеллигенция страталарынын жаралуу процесси башталган. Каратып алуу процесси эмгек кызматтарынын жаңы түрлөрүнүн ачылышына шарт түзгөн

2.3. Социалдык-экономикалык реформалар жана стратификациялык өзгөрүүлөрдүн уланышы

Россиядагы 1917-жылкы Октябрь революциясынан кийин өлкөдө пролетариат диктатурасы орноп, саясий социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө кеңири шарт түзүлгөн. Пролетариат диктатурасынын негизги максаты тапсыз социалисттик коомду куруу болгон. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн пролетариатты күчтүү социалдык катмарга айландыруу, жеке менчикти, укладдуу экономиканы жоюу, жаңы социалисттик укладды түзүү болгон. Пролетариат диктатурасынын социализмди куруу боюнча пландары өлкөдө карама-каршылыктарды туудуруп, тап күрөшүнүн курчушун жараткан. Өлкөдөгү социалдык-экономикалык кайра куруу процесстерин жүргүзүү карама-каршылыктарды жаратты, тап күрөшүн күчөттү. Пролетариат диктатурасынын негизги иш - чараларынын бири эзүүчү таптын үстөмдүгүн жоюу болгон. Совет мамлекетинин башчысы В. Ленин 1919-жылы: “Социализм-бул таптарды жоюу. Пролетариат диктатурасы таптарды жоюу үчүн баардыгын жасады”- деп жазган[111,279]. Совет мамлекети большевиктер партиясынын жетекчиси В.Ленин тарабынан коюлган таптарды жоюу маселесин ишке ашыруу максатында социалдык буржуазиялык таптын өкүлдөрүн жоюу башталган. Советтик тарыхнаамада “эски эзүүчү таптар”, “буржуазиялык таптар, элементтер”, “эксплататордук элементтер” деген түшүнүктөр колдонулуп келгендиги белгилүү.

1917-жылдын 14-ноябрда кабыл алынган декрет боюнча жумушчулар иштеген өнөр-жай иш-каналарында жумушчу көзөмөлдүгү киргизилген. Большевиктер партиясынын бул көрсөтмөсүн аткаруу максатында Түрк

АССРиде болсо 1917-жылдын аягы 1918-ж. башынан тарта өнөр-жай ишканаларына жумушчу көзөмөлү орнотулган[43,64,114]. Жумушчу көзөмөлүн орноту менен Совет бийлиги жумушчуларды өндүрүштү башкарууга тартуу, чарбалык административдик аппаратты түзүү максатын көздөгөн. Ошол эле учурда Совет мамлекетинин жеке менчикти жоюу, улутташтыруу саясатын ишке ашыруу үчүн революциялык трибуна, чукул комиссия, “тройка” сыяктуу жазалоочу комиссиялар түзүлүп, иштей баштаган.

Чынында, Совет мамлекетинин коомдун бардык катмарларынын калктын экономикалык жана социалдык кызыкчылыктарын коргоо үчүн түзүлгөн жумушчулардын өндүрүшкө болгон көзөмөлүн орнотуу лозунг түрүндө эле калган. Иш жүзүндө жумушчу көзөмөлү жумушчулардын кызыкчылыктарына гана эмес, ал коомдун бай катмарларына каршы гана багытталып калган. Совет бийлиги жеке менчикти жоюу максатын ишке ашыруу үчүн алгачкы күндөн баштап эле жеке менчик ээлерине каршы репрессиялык саясатты жүргүзө баштаган. Натыйжада өлкөдө улутташтыруу, массалык түрдө ликвидациялоо (жок кылуу) жана конфискациялоо иштери башталган. Көчмөн жана жарым көчмөн чарба үстөмдүк кылып келген Кыргызстандын шартында жер-суу реформасын жүргүзүү менен бай-манаптардын, орус кулактардын мүлкүн тартып алуу башталган.

Советтик тарыхнаамада калыптанган Түркстандагы жергиликтүү калктын совет бийлигинин биринчи жылдарынан тартып эле революциялык кайра курууларга активдүү катышкан деген көз карашты миф катары кабыл алуу керек. Анткени, 20-жылдары жазылган Г. Сафаровдун, Т. Рыскуловдун эмгектеринде жергиликтүү калктын арасынан революциячыл топтордун жоктугу жана билимдүү кадрлардын жетишсиздигине байланыштуу диктатура пролетариатынын негизги өкүлү катары орус элинин өкүлдөрү гана болушкандыгын билдиришкен. Мисалы, 1918-жылы Түркстандын компартиясынын I съездинде: “Түркстанда азырынча мусулман пролетариатынын бийликке карата болгон симпатиясы жана реалдуу жаралган аң-сезими азыраак” – деп белгиленген [22.195]. Ошондуктан, съездде мусулман

пролетариатына тап күрөшү идеясын калк массасынын аң-сезимине жайылтуу максатын караган.

Диктатура пролетариатынын репрессиялык органдары жер-жерлерде түзүлүп, Совет бийлигине каршы болгон ар кандай социалдык кармардын өкүлдөрүн жазалоого өтүшкөн. Совет бийлигинин Кыргызстанда орношу менен, саясий –экономикалык кырдаал бир катар себептерден улам татаалданып кеткен. Алсак, 1916-ж. көтөрүлүштүн кесепеттери, Совет бийлигинин орношу, 1917-жылдагы кургакчылык, 1918-жылдагы ачарчылык (башка региондор сыяктуу эле) коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө өз таасирин бере баштаган.

1917-жылы июль айында өткөн жалпы казактардын съездинде “Жети-Суудагы кыргыздар ачарчылыктан өлүп жатат”, - деп айтылса, “1917-1918-жж. кыш айларынын башында ачарчылык Самарканд, Фергана, Сыр-Дарыя, Жети-Суу областтарын, бардык Туркстанды каптаган. 1917-жылы Туркстандын бардык аймагында жамгыр болбогон, жайында арыктарда, көлмөлөрдө суу калбаган” [169,101] деп, жазат В.С.Плоских. Демек, жогорудагы социалдык-экономикалык каатчылыктардын натыйжасында калктын Совет бийлигине карата нааразычылыгы күчөп, өнөр-жай, айыл чарба тармактары экономикалык кризистик абалга дуушар болгон.

Жогорудагы кыйынчылыктарга карабастан, Совет бийлигинин орношу менен Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндө трансформациялык процесстердин жүрүшүнө кеңири шарттар түзүлө баштаган. Совет бийлигинин кечиктирилгис чараларынын бири – бул агрардык маселени чечүү, өнөр-жай ишканаларын улутташтыруу, жеке менчикти жоюу, жер-суу реформасын ишке ашыруу болгон. Аталган милдеттерди чечүү-өлкөнүн социалдык-экономикалык чөйрөсүн модернизациялоону талап кылган. Көчмөн жана жарым көчмөн шартта жашап келген кыргыздардын абалында Кыргызстанда жүргүзүлө баштаган жер-суу реформасынын негизги милдеттери-колониалдык доордон бери мурас катары колдонулуп келген жер тилкесине болгон жеке менчикти жоюу, орус жана жергиликтүү калктын ортосундагы жер маселеси боюнча мамилесин теңдештирүү болгон. Аталган максаттарга жетүү үчүн бир катар

саясий жана экономикалык чараларды жүргүзүү каралган эле. Биринчиден, кулактардын уюмдарын жоюу жана кулактардын жер-жерлерде Совет бийлигине каршы болгон таасирин жок кылуу. Экинчиден, орус келгиндеринин (негизинен орус кулактарынын) ашыкча жерлерин тартып алуу, “өз алдынча көчүп келгендердин” кыштактарын, хуторлорун жана кыштоолорун жоюу болгон. Бошотулган жер үлүштөрү жерге орноштуруу фондуна берилип, ал жерлер кедей дыйкандарга берүү максатын көздөгөн. Ашыкча катары бааланган инвентарлар кыргыз кедей-дыйкан чарбаларын бекемдөө үчүн фондго өткөрүлгөн. Ал эми ири кулак чарбалары, алардын мүлктөрү, малы конфискацияланып, кулактар сүргүнгө айдалууга тийиш болгон.

Реформанын жүрүшүндө кедей дыйкандарды жерге орноштуруу маселеси чечиле баштаган. Көчмөндөрдү жерге отурукташтыруу максатында жер тилкеси, жайыт бөлүнүп бериле баштаган. РКП(б) БКнын директиваларына таянуу менен Туркстан Советтеринин IX съезди агрардык маселени чечүү пландарын кабыл алган[45,34]. Резолюциядагы каралган милдеттердин бири кедей дыйкандарга өз алдынча тартылып алынган жерлерин кайтарып берүү болгон.

Натыйжада, жер-суу реформасын ишке ашыруу максатында айыл жергесиндеги бай-манаптардын мүлкүн тартып алуу, конфискациялоо иштери жүргүзүлө баштаган. Алгач Кыргызстандын түндүк аймагында 1921-жылда башталган жер-суу реформасы, айыл жергесиндеги “бай-манаптардын” катмарынын мал-мүлкүн, эмгек шаймандарын тартып алуу, конфискациялоодон башатаган. Алсак, 1921-жылы Каракол уездинин Түп жана Преображенский болуштуктарындагы ири кулактардын мал- мүлкү конфискацияланып, мүлкүнүн жарымы батрактарга таркатылып берилген [151,45].

Кыргызстандагы Түндүгүндөгү жер-суу реформасын ишке ашыруу 1921-жылдын март айларына туура келген. Нарын, Каракол, Пишпек уезддеринде “өз алдынча” көчүп келген орус кулактарынын жер үлүшүн тартып алуу, ал жерлерге кыргыз кедей дыйкандарды орноштуруу иштери жүргүзүлө баштаган. 1921-жылы Нарын уезддинде жашаган бардык орус чарбалары көчүрүлүп, бир поселокко бириктирилип, натыйжада 15 жеке жер

бошотулган[4,ф.1383,оп.1.д,40.л.127.]. Жер-суу реформасынын программасынын негизинде – өз алдынча көчүп келгендердин жерин тартып алуу Түштүк Кыргызстандын аймагында да жүргүзүлө баштаган. Алсак, 1921-жылы Базар-Коргон районунда 9 кулактардын хутору жоюлуп, 1099 тилке жер жерге орноштуруу фондуна өткөрүлсө, 1921-1922-жж. Ош уездинде басмачылардын каршылыгына карабай 500 үй-бүлө батрак жана кедейлер жер үлүшүнөн ээ болушкан [4,ф.1383,оп.1,д.22.л.119-128].

Тарыхый булактардагы маалыматтарга таянсак, бай-манаптардан орус кулактарынан тартылып алынган жерлерден түзүлгөн жер фондусу дыйкандардын кедей, батрак, чайрикер катмарларына бөлүнүп берилген. Мисалы; Реформалардын натыйжасында Ош жана Жалал-Абад кантондорунда 278 байдын, 219 ири соодагердин жана башка 3447 оокаттуулардын чарбалары жоюлган[52,32]. Ал эми 1921-жылы Каракол уездинде болсо, өз алдынча көчүп келгендердин 16 поселкасы, 25 теше жер, 3 жакшы үй, кашарлар ж.б. курулуштар бошотулган. Анын ордуна 1674 батрак жана кедейлердин үй-бүлөлөрү көчүрүлгөн. Пишпек уездинде болсо 16 өз алдынча курулган поселоктор, 13 хутор жана 195 кыштоо бошотулган. Ал жерге Кытайдан кайтып келген 1965 үй-бүлө жайгаштырылган[53,33]. Жалпысынан Пишпек уездинде 69 өз алдынча түзүлгөн кыштак, 20 хутор, 195 кыштоо жерлери менен кедей дыйкандарга берилген[52,33-34].

20-жылдардагы айыл жергесиндеги социалдык катмардын негизги бөлүгүн түзгөн дыйкандардын социалдык жактан өзгөрүүсүнүн башталышына совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы мамлекет тарабынан берилген кредиттер маанилүү ролду ойногон.

1926-1929-жж. аралыгында дыйкан катмарларына берилген кредиттерди төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица №3 [95,55]

№	Катмарлар	1926-1927	1927-1928	1928-1929
1	Кедейлер	59,9%	71,0%	47,5%

2	Орто дыйкандар	35,7%	27,0%	48,6%
3	Бай дыйкандар	4,4%	2,0%	3,9%

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, дыйкандардын кедей катмарлары социалдык жактан колдоого алынып, аларга артыкчылык бериле баштаган. Жер-суу реформасы кыргыз кедей-чарбаларында гана социалдык өзгөртүүлөргө учурабастан, Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүн, улуттук курамын да камтыган.

Кыргызстандагы жер-суу реформасы дыйкандардын кедей катмарларын гана социалдык жактан колдоого албастан, айыл жергесиндеги башка этностук топтордун да жер үлүшүнө ээ болошуна кам көргөн. Төмөнкү таблицадан жер-үлүшүнө ээ болушкан чарбалардын улуттук курамын да көрүүгө болот.

Таблица №4 [66,136]

Жерге орноштурулгандардын улуттук курамы	жерсиздер		1 га чейинки жерсиздер		1 гадан жогору аз жердүүлөр				
	Баары	Алардын ичинен		Баары	Алардын ичинен		Баары	Алардын ичинен	
		батрактар	чайрикерлер		батрактар	чайрикерлер		батрактар	чайрикерлер
Кыргыздар	2912	712	1255	4923	561	2076	2942	45	614
Өзбектер	1760	418	806	2462	381	1237	634	11	278
Орустар	78	5	5	8	2	1	3	0	0
Уйгурлар	153	27	86	212	21	130	43	0	16
ж.б.	162	42	68	412	80	137	123	1	42

Демек, жогорудагы таблицада көрсөтүлгөндөй 6751 чарба, (же болбосо жер-үлүшүнө ээ болгондордун 41% чайрикерлер түзгөн. Батрак чарбалары болсо, 2306 адам жер үлүшүнө ээ болуп, жалпы дыйканчылардын 14% түзгөн. 5065 чарба жер үлүшүнө ээ болушкандар мурунку жерсиз чарбалар болушкан [66,137]. Жерге орношкондордун улуттук курамы боюнча: кыргыздар 10777 чарбаны, же болбосо 64 %, өзбектер 4856 чарбаны же болбосо 28% түзүшкөн [66,137]. Бул көрсөткүч жалпы жер үлүшүнө ээ болушуп, өз алдынча дыйканчылык кылууга мүмкүнчүлүк алган Түштүк Кыргызстандагы чарбалар болуп саналат.

Кыргызстандын түштүк аймагындагы басмачылык кыймылдын күчөшүнө байланыштуу жер-суу реформасы 1927-1928-жж. жүргүзүлгөн. Ош жана Жалал-Абад кантондорундагы дыйкандар катмары боюнча маалыматтарды чагылдырган тарыхый булактарга таянсак, дыйкандар кедей, орто, бай катмарлардан тураары көрсөтүлөт. Жер-суу реформасын жүргүзүү боюнча даярдыктар, изилдөө иштеринин натыйжасында аталган эки кантондун аймагы 6 табигый чарбалык территорияга бөлүнгөн: 1) пахтачылык; 2) күрүч айдоочу талаа; 3) дан талаасы; 4) дыйканчылык-малчылык, дыйканчылык үстөмдүк кылган аймак; 5) дыйканчылык-малчылык, дыйканчылык жана малчылыкка бирдей шарттагы аймак; 6) малчылык-дыйканчылык. Аталган табигый-географиялык аймактарда дыйкандардын кайсы катмары үстөмдүк кылгандыгын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица №5 [18,6]

№	Чарба топтору	%	Эмгек	Жерлер			Шаймандар	
				Себүү жери			Жан дуу	Жан сыз
				Өзбек тер	Баары	Анын ичинде		
I	I-III	43,9	40,4	5,6	25,7	25,6	14,7	13,7
	кедей	30,4	39,4	40,9	41,6	41,8	46,8	53,0
	IV-VI	16,7	20,2	53,5	32,7	38,5	38,5	33,3
	орто VII-XIII бай							
II	I-III кедей	48,6	46,0	8,5	28,2	28,1	19,0	16,3

	IV-Орто VI-XI бай	31,6 16,8	35,0 19,0	39,3 52,2	38,9 32,9	38,6 33,3	41,2 39,8	48,5 35,2
III	I-Кедей IV-Орто VI-XI бай	39,2 53,8 7,0	38,4 52,4 9,2	- 58,1 41,9	38,5 53,6 7,9	12,7 57,7 29,6	28,1 57,2 14,7	26,9 61,9 11,2
IV	I-Кедей IV- Орто VII-XII бай	55,0 31,7 13,3	52,5 32,5 15,0	8,2 34,8 57,0	41,6 32,6 22,8	25,4 39,9 34,7	43,1 34,8 22,1	42,0 38,0 20,0

Жогорудагы көрсөтүлгөн статистикалык-экономикалык таблицадан жер-суу реформасынын жүрүшүндө дыйкандар катмарларынын чарбаларынын дифференцияланышын байкоого болот. Белгилей кетчү нерсе, таблицадагы белгилеген 12 чарба топторунун статистикалык-экономикалык абалынын критерийлери мындайча түшүндүрүлөт:

I группага жерсиз дыйкандар; II группага 1 гана короосу бар; III группага 1 га жери бар; IV группага 1ден 3 га чейинки жери бар; V группага 2 га-3га чейинки жери бар; VI группага 3 га-4га чейинки жери бар; VII группага 4 га-6га чейинки жери бар; VIII группага 6га-8га чейинки жери бар; IX группага 8 га-10га чейинки жери бар; X группага 10га-20га чейинки жери бар; XI группага 20 га-40га чейинки жери бар; XII группага 40га жогору жери бар дыйкан чарбалары киришкен [18,9].

Дыйкандарды жер-үлүшүнө, мүлкүнө жараша негизинен 3 катмарга кедей, орто, бай катмарга бөлүнүшкөн. Таблицада көрүнгөндөй бай дыйкандардын колунда жер үлүшү жандуу жана жансыз мүлктөрү көп болгон. Демек, бай дыйкандар өндүрүш каражатына көбүрөөк ээ болушкан катмарлар болгон. Кедей-дыйкандардын мүлкү аз, ашыкча күчкө ээ болгон катмарлар болуп саналган. Таблицада көрсөтүлгөн райондор боюнча дыйкан катмарларынын жер тилкесине, мүлккө карата болгон ээлигин байкоого болот. Алсак, 2 топтогу чарбаларга кирген бай дыйкандардын колунда 16,8% чарба, 52,2% суулуу жер тилкеси, 39,8% малы, 35,2% жансыз мүлккө ээ болушкан. Демек, 1927-1928-жж. Түштүк Кыргызстанда жер-суу реформасын жүргүзүү үчүн жүргүзүлгөн

статистикалык экономикалык анализден коллективдештирүүнүн алдындагы айыл жергесиндеги дыйкандардын катмарларга бөлүнүшүнүн негизги белгиси катары-жер үлүшүнө карата ээлиги, мал-мүлкү ж.б. өндүрүш каражаттарына карата болгон ээлиги боюнча айырмаланышкан. Дыйкандардын кедей, орто, бай катмарларга бөлүнүшү колониялдык доордо калыптанган көрүнүш экендигин белгилеп кетүү керек.

1921-1922, 1927-1928-жж. Кыргызстанда жүргүзүлгөн жер-суу реформасынын натыйжасында *Совет бийлиги тарабынан* дыйкандарга көрсөтүлгөн социалдык материалдык жардамдар, (жерге орноштуруу, кредит берүү, тийиштүү айыл чарба техникалары менен жабдуу) алардын ар кыл формадагы коллективдүү чарбалардын биригүүсүнө гана шарт түзбөстөн, дыйкан катмарларынын социалдык өзгөрүүсүнө жол ача баштаган. С.Ильясовдун изилдөөсүнө таянсак, Пржевальск уездинде 1921-жылга карата жаңы түзүлгөн колхоздордун саны 8-17 чейин өсүп жеткен. Ал эми жылдын аягында болсо 24 колхоз, 2 коммуна, 12 сельхоз артел, 3 мал чарба артели, 2 балчелек артели түзүлгөн[95,120]. Коллективтүү чарбалардын ар кыл формалары Кыргызстандын түштүк аймагында да түзүлө баштаган. 1921-1922 – жж. аралыгында эле Жалал-Абад районунун 3 болуштугунда 200 айыл чарба артели түзүлгөн[94,121]. Жогорудагы тарыхый маалыматтар көрсөтүп тургандай, жер-суу реформасынын жыйынтыктарынын натыйжасында көпчүлүк колхоздор 1921-1922-жж. пайда болгон.

Ошол эле учурда Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы жүргүзүлгөн социалдык-экономикалык кайра өзгөрүүлөр дыйкан катмарындагы айырмачылыктарды жоюу болуп саналган. Кыргызстанда жүргүзүлгөн жер-суу реформалары орус жана кыргыз калктарынын арасында жерди колдонууну теңдештирүү, кулактарды, хуторлорду жоюу, алардын ашыкча малын, мүлкүн тартып алуу процессин ишке ашырган. Жерге орноштуруу фондунун түзүлүшү менен көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздардын отурукташуу процессине өтүүсүнө кеңири шарт түзгөн. Реформа Кыргызстандын айыл жергесиндеги социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүшүнө алып келген. Демек, 20-жылдардагы

Кыргызстандын агрардык тармагында жүргүзүлгөн реформалар көчмөн чарбалардын отурукташуу процессине карай умтулушу социалдык-экономикалык мамилелердин өзгөрүшүнө, дыйкандын шаар, поселкаларга көчүп келип, өзүнүн социалдык кесиптик адистигин өзгөрүүсүнө шарт түзгөн.

Совет мамлекетинин 20-жылдардагы жүргүзгөн социалдык-экономикалык кайра өзгөртүүлөрдүн негизги максаттарынын бири келечекте социализмдин материалдык-техникалык базасын түзүү эле. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарындагы социалдык-экономикалык модернизациялоо жумушчу социалдык катмарынын өзгөрүүсүнө шарт түзгөн. Жумушчу катмарларынын калыптануу процессинин жүрүшү жаңы өнөр-жай ишканаларынын, жумуш орундарынын ачылышы менен тыгыз байланышкан көрүнүш болгон. Революцияга чейинки доордо жумушчу табынын өкүлдөрү негизинен Кызыл-Кыя, Сүлүктү жана Көк-Жангак көмүр кең ишканаларында топтолгондугун жогоруда белгилеп өттүк. Кыргызстандын географиялык шартына жараша ылайык, жумушчулардын тармактык жактан калыптануу процесси тоо-кен иштетүү тармагынан башталган. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарынан тартып эле Кыргызстанды агрардык өлкөдөн индустриялуу өлкөгө айландыруу максаты коюлуп, жаңы өнөр-жай ишканаларын түзүү башталган. Оор жана жеңил өнөр-жай иш-каналарынын тармактык бөлүктөрүнүн кеңейиши менен жумушчулардын социалдык катмарынын өзгөрүү процесстери жүрүп олтурган. Граждандык согуштун бүтүшү менен өнөр-жай ишканаларын калыбына келтирүү жана жумушчу кадрлардын сандык жактан өсүүсү башталган. Кыргызстандын аймагында кыска мөөнөттүн ичинде пахта тазалоочу завод, кездеме токуу фабрикасы эксплуатацияга берилген. Таш көмүр кендеринде иштеген кыргыз улутунун өкүлдөрүнүн саны көбөйө баштаган. Алсак, 1919-ж. Кызыл-Кыя кенинде иштегендердин 50% кыргыздарды түзсө, Сүлүктү кенинде болсо иштеген кыргыздар 70% ды түзүшкөн[93,64]. Тагыраак айтканда, 1919-жылы Кызыл-Кыяда 1745 жумушчу, Сүлүктүдө 538 жумушчу, нефти казып алуучу Майлы-Сайда-15, Көк-Жаңгакта болсо-9 жумушчу иштеп турушкан[94,48].

Кыргызстандын түндүк аймактарында да жумушчу кесиптери өсө баштаган. Алсак 1918-1919-ж. аралыгында Краснореченск ирригациялык каналын курууда -20-31, тактай тилүү заводунда -31, электростанцияны куруу иштерине 75 адам жумушчу катары эмгектенген[94,63]. Бирок, чарбалык бүлгүнгө учуроо, ачарчылык, фронтко тартуу, жумушчулардын сандык жактан кыскаруусуна алып келген. Ошол эле учурда НЭПке өтүү менен өнөр жай ишканаларын калыбына келтирүү жумушчу табынын социалдык жактан өзгөрүүсүнө өбөлгө түзө баштаган.

Кыргызстандагы өнөр-жай тармагынын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн бири-кустардык кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү болгон. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында майда кол өнөрчүлүктүн тармагында иштеген жумушчулардын жаңы катмары калыптана баштаганын тарыхый булактардан тактоого болот. Кустардык кол өнөрчүлүк революцияга чейинки доордо эле өнүгүп, терини, жүндү иштетүү, жыгач, темир устачылык ж.б. майда кол өнөрчүлөрдүн социалдык катмары орун алып келген. Майда кол өнөрчүлүк көчмөн кыргыздардын талабын канааттандырып тургандыктан, бул тармакта иштегендерге талап көп болгон. Алсак, 1912-1913-жж. чарбалык изилдөөнүн материалдары тастыктагандай, Пишпек уездинде 1798, Пржевальск уездинде - 988, Алуе-Ата уездинин Талас өрөөнүндө 81 кол өнөрчүлөр болгон[30,202-207]. Белгилей кетчү көрүнүш, майда кол өнөрчүлүк менен эркектер гана эмес, аялдар да эмгектенишкен. Кыргыз коомундагы мындай салттуу өзгөчөлүктү эске алуу менен Совет мамлекети кустардык кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө артыкчылык берген.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы өнөр-жай ишканаларын калыбына келтирүү, жаңы тармактардын түзүлүшү жумушчу катмарынын адистештирүүгө алып келе баштаган. Алсак, 1926-жылдагы Бүткүл союздук эл каттоонун маалыматы боюнча жумушчулар эл чарба тармагында 16453 адам иштеп, алардын ичинен 7001 айыл чарбасында эмгектенип алар 42,5% түзүшсө, өнөр жайда 1991 киши иштеп, 12,1%; курулуш тармагында -534 эмгектенип,

алар 3,2%; транспортто -533 адам иштеп 3,8% ; жана башка тармактарда 6374 киши эмгектенип, алар 33,4% түзүшкөн[19,55].

Эл чарбасын калыбына келтирүү мезгилинде жумушчу табы көп улуттуу Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү катары калыптана баштаган. Анткени өнөр-жай тармагы жаңы бош орундарды гана эмес, инженердик кадрларды көп тармактар боюнча адистештирүүнү талап кылган. Өнөр-жай тармагынын мындай талабы көп улуттуу жумушчулардын калыптануусун талап кылган.

1926-ж. эл каттоонун материалдары боюнча Фрунзе шаарында 36559 калк жашаса, анын ичинде-2473 орустар, же болбосо 57,8%, кыргыздар 1701, же болбосо 4,6%, башка улуттун өкүлдөрү-13725, же болбосо 37,6% түзгөн[2,ф.105,оп.21,д.30]. Ал эми жумушчулар Фрунзе шаарында -2855 киши болуп, шаардык калктын 7,8% түзүшкөн. Алардын ичинен завод-фабрикалык өнөр-жай тармагында 370 адам, курулушта -274, транспортто-139 адам эмгектенишкен[2,ф.105,оп.21,д.9,30].

Эл чарбасын калыбына келтирүү жылдары өнөр жайдын өсөшү, жумушчулардын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө негиз болгон. Совет бийлиги алгачкы жылдардан тартып эле жумушчу кадрларды даярдоо, квалификациясын жогорулатуу, сандык, сапаттык жактан өстүрүү боюнча иш-чараларды жүргүзө баштаган. 1926-жылдагы эл каттоонун материалдарына таянсак Кыргызстандагы жумушчу катмарынын профессионалдык курамын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

Таблица №6 [2.ф.105,оп.21,д.9,30]

Кесибинин түрү, катталуу аталыштары	Үй-бүлөсүнүн жалпы саны	Үй-бүлөдөгү адамдардын саны	Жалгыздар
Фабрика-завод өнөр жайындагы жумушчулар	1065	2826	315
Анын ичинде:			
1)Квалификациялуу	535	1694	107
2)Жарым квалификациялуу	187 320	462 612	63 138

3)Квалификациялуу			
Адистиги белгиленбеген жумушчулар	23	59	7
Кустардык кол өнөрчүлүк өнөр жайынын жумушчулары	341	994	87
Темир жол транспортунун жумушчулары күнүмдүк иштөөчү жумушчулар	172	572	12
Башка жумушчулар	1467	5401	191
Баары	5287	20590	1137

Жогорудагы таблицадан өнөр-жай тармагында иштеген жумушчулардын санынын өсүп жаткандыгын байкоого болот. Ошол эле учурда таблицадан жумушчулардын ич ара кесиптик жактан тоо-кен, темир жол, курулуш жана кустардык-кол өнөрчүлүк тармагы боюнча адистештирилип бара жаткандыгы байкалат. Таблицада көрүнүп тургандай, жумушчулардын кесибинин түрү боюнча кустардык кол өнөрчүлүк тармакта иштегендер 2 орунда турушат. Демек, жаңы завод-фабрика өнөр-жайлардын түзүлгөндүгүнө карабастан, 1920-1926-жж. аралыгында майда кол өнөрчүлүк менен кесиптенишкен жумушчулардын катмары басымдуу көпчүлүктү түзүп кала берген.

Жумушчу табынын социалдык өзгөрүүсү сандык, сапаттык, улуттук курамы боюнча жүрүп, майда кол өнөрчүлөрдүн, дыйкандардын, шаарлардагы ар кыл кесипти аркалап келишкен топтордун эсебинен калыптана баштаган. Жумушчу катмарларынын катарына отурукташууга өтүшкөн көчмөн жана жарым көчмөн чарбадагылар өтүшүп, алардын дээрлик көпчүлүгү билимсиз, квалификациясыз болушкан. Мындай категориядагы жумушчулар үчүн 3,6 айлык жумушчу курстары, кечки жумушчу мектептер түзүлө баштаган. Алсак, 1923-жылы Кызыл-Кыяда-40, Сүлүктүдө-15 жумушчуларды окуткан мектептер ачылган[117,102]. 1923-1924-окуу жылында Ленинградга-14, Москвага-1, Ташкентке -8 адам окууга жиберилген[96,101].

Жыйынтыктап айтканда, 1921-1926-жылдары Кыргызстан коомунун негизги социалдык катмарын түзгөн жумушчулардын ичинде өнөр-жайдын төмөнкү тармактары боюнча бөлүнүшкөн жумушчулардын катмары жаралгандыгын таблицадан көрүүгө болот:

Таблица №7 [12,49-50,238-251]

Тармактар	Жумушчулардын саны		Анын ичинде			
	саны	%	шаардык		айылдык	
			саны	%	саны	%
Айыл чарбасы	7001	42,6	609	8,7	6392	91,3
Өнөр-жай	1991	12,1	1612	81,0	379	19,0
Анын ичинде:						
а) заводдук-фабрикалык	1405	8,5	1179	83,9	226	16,1
б) кустардык кол өнөрчүлүк	586	3,6	433	73,9	153	26,1
Курулуш	543	3,2	304	56,9	230	43,1
Транспорт	553	3,4	275	49,7	278	50,3
Өндүрүш эмес чөйрөдө иштегендер	6374	38,7	3710	58,2	2664	41,8
Жалпы	16453	100	6510	39,6	9943	60,4

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, совет бийлигинин алгачкы 10 жылдыгында жумушчулар айыл чарба тармагында басымдуу болушкан. Таблицадан көрүнгөндөй, өндүрүштөн башка чөйрөдө иштегендер басымдуу көпчүлүктү же болбосо жумушчулардын 38,7% шаар ичинде 58,2% айыл жергесинде 41,8% түзгөндүгүн көрүүгө болот. Жумушчу катмарына кирген бул топтор өз алдынча бөлүнгөн эмес. Бирок, өндүрүштөн башка чөйрөдө иштегендердин катарына соодагерлерди, саламаттык сактоо тармагында, агартуучулук, тейлөө ж.б. тармактарда кызмат өтөгөндөрдү кошууга болот.

1926-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча «өндүрүштүк эмес» тармакта иштегендер коомдогу социалдык катмар катары каралган. Бирок, илимий эмгектерде аталган катмар жумушчу табына кошулуп, өз алдынча каралган эмес. Анткени, совет мамлекетинде дыйкан, жумушчу табы жана интеллигенция катмары гана жашайт деген түшүнүк үстөмдүк кылганы

белгилүү. Эл чарбасын калыбына келтирүү жылдары жумушчу кадрларын даярдоо, кесиптик жактан окутуу маселесиндеги кыйынчылыктарга карабастан, алар сандык, сапаттк, жаштк курамы боюнча өзгөрө баштаган. Алсак, 1927-жылдын аягында республикада 3468 аял-жумушчу, же болбосо жалпы жумушчулардын 13,8% түзүп калган[4,ф.740,оп.1.д.120]. Ал эми 1926-жылдагы эл каттоо боюнча эл чарба тармагында 16453 жумушчу эмгектенсе, алардын ичинен айылчарбасында-7001, же болбосо алар жумушчулардын 42,5% түзүшсө, өнөр-жайда -1991 адам иштеп, алар 12,1%, курулуш тармагында болсо-534 адам иштеп, алар 3,2%, транспортто -533 адам эмгектенип, алар3,8% жана башка тармакта 6374 киши иштеп, алар 33,4% түзүп калышкан[2,ф.105,оп.21]. №7 таблицанда көрсөтүлгөндөй 1926-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча 6374 адам «өндүрүштүк эмес» тармакта эмгектенишип, бирок алар жумушчу катары эсептелишкен.

1926-жылдагы эл каттоо аталган өндүрүштүк эмес тармактагылар өз алдынча социалдык топту түзүшкөндүгүн белгилейт. Өндүрүштүк эмес тармакта эмгектенгендер Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнө катышкан. Бирок советтик илимий эмгектерде аталган топторду жумушчу катмары катары карашып, алардын өз алдынча советтик коомдун стратификациялык түзүлүшүнө кошушкан эмес.

Совет мамлекетинин алгачкы жылдарындагы негизги максаттардын бири-интеллегенцияны калыптандыруу болгон. Бул максатты ишке ашырууда совет бийлиги алгачкы жылдары «Буржуазиялык интеллигенцияны таратуу» жана «жумушчу», “дыйканы» интеллигенциясын жандандыруу максатын койгон. Өндүрүшкө жумушчулардын көзөмөлүн орнотуу саясатынын жүрүшүндө башкаруу органдарындагы эски буржуазиялык кадрлар, адистер, башкаруу аппараты кыскартыла баштаган. Эски буржуазиялык кадрлардын ордуна жумушчулар “ишке тартылгандай” («выдвиженцы») ээлей баштаган. Албетте, аталган жумушчулардын профессионалдык деңгээли, билими боюнча «эски буржуазиянын» адистерине жеткен эмес, бирок эски буржуазиялык кадрларды кыскартуу, алардын мүлкүн тартып алуу практикасы тескери таасирин бере

баштаган. Ошондуктан Түркстан коммунисттик партиясы 1918-жылы Совет бийлиги өзүнө кызмат кылууга тарткан эски адистердин мүлкүн тартипсиз түрдө реквизициялоодон жана конфискациялоодон коргоо маселесин караган.

Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүндөгү улуттук интеллигенциянын калыптанышына кам көрүү анын мурдагы өзгөчө маселелердин бири болгон. XXк. 20-жылдарында улуттук интеллигенциянын өкүлдөрү канча болгон?. Бул туурасында конкреттүү тарыхый булактар, фактылар жокко эсе. Бирок, жалпы Түркстан АССРиндеги шаардык интеллигенция боюнча айрым маалыматтарды кездештирүүгө болот.

Жаңы социалистик коомду курууга багытталган Совет мамлекетине жогорку квалификациялуу акыл эмгеги менен эмгектенген, өнөр-жай, илим, маданият тармактарында эмгектенген ар кандай цивилизациялуу мамлекеттин социалдык категориясын түзгөн интеллигенция өкүлдөрү керек болгон. Өзгөчө Кыргызстандын шартында (башка республикалар сыяктуу эле) “буржуазиялык интеллигенцияны” колдонуу жана улуттук “жумушчу-дыйкан” интеллигенция катмарын калыптандыруу, аны өстүрүү негизги максаттардын бири эле.

Совет бийлигинин жылдарында өндүрүшкө карата жумушчулардын көзөмөлүн орнотуу саясатынын жүрүшү менен башкаруу органдарынан эски буржуазиялык кадрларды кыскартуу иштери жүргүзүлө баштаган. Буржуазиялык кадрлардын ордун татыктуу “выдвиженцилер” ээлей баштаган. Революциялык таптык аң-сезимдин духу менен буржуазиялык кадрларга карата жүргүзүлө баштаган социалдык саясаттын натыйжасында “эски буржуазиялык”, “бай-манаптык” социалдык катмардын өкүлдөрү максаттуу түрдө “кыскартуу”, “жоюу” практикасы колдонула баштаган.

Большевиктер партиясы Түркстан АССРин экономикалык жактан артта калган, улуттук интеллигенциясы аз сандагы регион катары гана карабастан, бул аймактагы интеллигенцияны “пантюркизм”, “панисламизм” идеясы менен суугарылган өкүлдөрү катары бааланып, алар жаңы коомду курууга тоскоол жаратуучу социалдык күч катары эсептелинген. 1917- 1918-жылдары Түркстан

АССРиндеги интеллигенция өкүлдөрүнүн көз карандысыздыкка карай умтулууга болгон аракеттерине каршы күч колдонуу, депортация кылуу методдору колдонула баштаган. XX кылымдын 20-жылдарындагы улуттук интеллигенциянын саны, курамы, профессионалдык деңгээли боюнча конкреттүү материалдар жетишсиз. Ошого карабастан Түркстан АССРиндеги шаардык интеллигенция боюнча төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

ТААСРинин профессионалдык жана шаардык интеллигенциясынын сандык курамы.

Таблица №8 [12,49-50,238-251]

Ишмердик тармагы	Советтик мекемеде иштегендер		Көз каранды эместер	
	Баары	Анын ичинде аялдар	Баары	Анын ичинде аялдар
1.Администрациялык кызматкерлер..	4670	167	-	-
2.Сот органындагы кызматкерлер	619	10	-	-
анын ичинде адвокаттар	-	-	72	-
3.Билим тармагындагы кызматкерлер	4064	1497	-	-
анын ичинде мугалимдер	3853	1453	499	285
жогорку окуу жайдын мугалимдери..	211	44	-	-
4. Маданий агартуу кызматкерлери	1044	302	-	-
5.Инженерлер жана техниктер	313	12	9	-
6.Врачтар жана ветеринарлар	725	183	112	37
7.Агрономдор жана жер өлчөгүчтөр	367	11	-	-
7. Журналисттер жана адабиятчылар	56	8	2	-
8.Артисттер, музыканттар ж.б	693	175	347	54
искусство кызматкерлери				
10. Художниктер	35	5	49	10
Баары	12 586	2370	1090	386

Жогорудагы 1926 -жылдагы эл каттоонун маалыматтары көрсөткөндөй, Түркстандын шаарларында 12,5 % түзгөн квалификациялуу профессионал адистер жашаган, алар советтик ар кыл кызматтарда эмгектенишкен. Жогорудагы таблицадан кыргыздар жөнүндө так маалымат алууга болбойт. Маселен, И.А.Соктоевдин пикирине таянсак, Совет бийлиги орногонго чейин Орто Азиядагы тажиктер 0,5%, кыргыздар 0,6 %, өзбектер 1,6 %, казактар 2,1 %, түркмөндөр 0,7 % билимдүү болушкан[130,78]. Бирок И.А.Соктоев билимдүү кыргыздар жалпысынан 0,6% түзгөн деген пикирин тактоо, ага толуктоо зарыл. Анткени постсоветтик изилдөөлөрдө революцияга чейинки доордо кыргыздар 0,8 % билимдүү болушкан деген көз караштар да үстөмдүк кылып келүүдө.

50 жылдан ашуун Россия империясынын курамында болгон мезгилде Кыргызстандын аймагында бир дагы жогорку билим берүү окуу жайы ачылган эмес. Албетте, мусулман жана орус-тузем мектептери иштеп турган. И. Соктоевдин пикирине таянсак, революцияга чейинки даярдык Кыргызстандын аймагында 216 мугалим, 21 врач, 30 фельдшер ж.б кызматчылар иштеп турушкан [131,78]. Демек, улуттук интеллигенцияны даярдоо, аны калыптандыруу негизинен советтик доорго туура келген. №8 таблицада көрсөтүлгөндөй 1926-жылдагы эл каттоонун материалдары боюнча анализ жүргүзсөк, Совет мезгилинин алгачкы жылдарында интеллигенция катмары административтик, маданий, өнөр-жай ж.б. тармактарында инженер, аграном, мугалим, врач, чыгармачылык кесипте иштеген адистер болушкан. Кыргызстандын шартында жогорудагы аталган социалдык катмарлардын жетишсиздиги аларды даярдоо орчундуу маселелердин бири болгон.

XXк. 20-жылдарынан тарта интеллигенцияны даярдоодо ар кыл методдор колдонула баштаган. Жумушчу- дыйкан чөйрөсүнөн интеллигенция өкүлдөрүн даярдоо, социалисттик кайра куруу мезгилиндеги сабатсыздыкты жоюу кампаниясы менен бирге жүргүзүлө баштаган иш чаралардын бири болгон. Сабатсыздыкты жоюу боюнча башталган алгачкы иш-чаралардын бири-мектептерди, маданий-агартуу, медициналык жана башка социалдык тармактарга байланыштуу мекемелерди ачуу менен башталган. Алсак, 1918-ж

Пишпек уездинде 69 мектеп ачылып, анда 8 миң окуучу окуй баштаса, Пржевальск уездиндеги 56 мектептин 28 жаңы ачылган мектептер болгон [81,29]. Ал эми, 1922-1923-жылдардын аягында Пржевальск, Нарын, Пишпек уезддинде 327 мектеп иштеп, анын ичинде 75 европалык, 252 мусулман мектептер болгон. Окуучулардын саны 36 770 адамга жеткен. Ал эми Фергана областында 1298 окуучуну камтыган 24 кыргыз мектеби болгон[80,42-44]. Жогоруда белгиленгендей, Кыргызстандын шартында интеллигенция катмарын даярдоо жолдорунун бири-алдыңкы дыйкан, жумушчу катмарларынын алдыңкы өкүлдөрүн тандап алуу, же болбосо советтик тарыхнаамада колдонулуп келген “ишке тартылгандар” (выдвиженцы”) болушкан.

Каралып жаткан мезгилдеги билим берүү тармагынын абалыны төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица №9 [24,76-77]

Билим берүү мектептеринин типтери, мугалимдердин жана окуучулардын саны									
Мектептердин түрлөрү	Республика боюнча			Анын ичинде					
	1914-1915	1924 - 1925	1927 1928	Шаарларда			Айылдарда		
				1914 - 1915	1924 1925	1927 1928	1914 1915	1924 1925	1927 - 1928
1.Башталгыч класстардын саны:	103	423	493	16	27	58	87	396	435
Алардагы:									
-Мугалимдер	176	853	957	33	105	223	143	748	734
-Окуучулар	6519	30 38	36 46	1216	2940	7867	5303	27 44	28 5
2.Толук эмес мектептердин саны	3	3	1	3	3	9	-	3	6
Алардагы:									
-Мугалимдер	28	11	15	28	20	98	-	8	43
-Окуучулар	422	46	141	422	814	2648	-	26	137
3.Орто мектептер	1	1593	4025					779	7

Алардын:		3	3	1	3	3	-	-	
-Мугалимдер	12	26	45	12	26	45	-	-	-
-Окуучулар	120	605	968	100	605	968	-	-	-

Советтик жана партиялык кызматтарга тартуу үчүн “ишке тартылгандар” үчүн кыска мөөнөттү курстар, жумуштан кийинки кечки курстар ачылган. Мисалы; 1927-1928-жылдары советтик жана партиялык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу үчүн курстарга 920 адам жөнөтүлгөн. Алардын 60% жергиликтүү улуттун өкүлдөрү- жумушчулар, дыйкан чөйрөсүнөн чыгышкандар болушкан [130,10]. Бирок “ишке тартылгандар” жумушчу, дыйкандар арасынан билимдүү профессионалдык адистерди даярдоону чече алган эмес. Көпчүлүк учурда “ишке тартылгандарды” тандоо таптык принциптерге таянгандыктан «буржуазиялык элементтердин» “бай-манаптардын” өкүлдөрү четтетилип калган. Кыска мөөнөттүү курстарды аяктаган “ишке көрсөтүлгөндөр” орто жана жогорку окуу жайларына кирүү мүмкүнчүлүгү болгон. Бирок “ишке тартылгандар” дыйкандардын жана жумушчулардын арасынан мамлекет үчүн билимдүү интеллигенция катмарын даярдоо маселесин чече алган эмес. Билимдүү кардларды даярдоо үчүн жогорку билим берүү системасынын өнүктүрүү керек болгон. Ошол эле учурда Совет мамлекети жогорку билим берүү окуу жайларына тандоо - таптык принциптердин негизинде жүргүзүлө баштаган. Натыйжада жергиликтүү калктын “нетрудовой” деп аталган майда жана орто жеке менчик ээлеринин, бай-манаптын, кулактын балдары жогорку билим алуудан четтетилген. Совет мамлекети таптык принциптердин негизинде жогорку окуу жайлардагы студенттердин, окутуучулардын курамынын социалдык чөйрөсүн өзгөртүү боюнча да практикалык иш-чараларды жүргүзгөн. Жогорку окуу жайларга кабыл алууда кедей-дыйкандардын, жумушчулардын өкүлдөрүнө артыкчылык берилген. Билим берүү тармагындагы кыйынчылыктарды жоюу үчүн дүйнөлүк практикада билимдүүлүктүн жаңы формасы болгон - жумушчу факультеттер

ачылган (рабфак). Рабфак орто жана жогорку окуу жайынын ортосундагы билим алуу системасы катары каралган. Рабфактын күндүзгү бөлүмү 3 жыл, кечки бөлүмү 4 жыл болгон. Алсак, Кыргызстанда 1927-жылы 60 окуучуну камтыган рабфак ачылган. Кыргызстандагы жаңы улуттук интеллигенция катмарын даярдоо, калыптандырууда Ташкент, Москва, Ленинград шаарларынын жогорку окуу жайлары чоң роль ойногон.

1926-жылы сентябрда Ташкент шаарында ачылган университет (САГУ) – көп профилдүү адистерди даярдоочу окуу жайлардын бири болгон. Алсак, 1925-1926-окуу жайында Москва, Ленинград, Ташкент шаарларында 206 адам, 1928-1929-окуу жылында Кыргызстандан 624 адам билим алган [130,13]. Ошол эле учурда 1925-жылдын биринчи декабрына карата САГУда билим алган 500 студенттин ичинен 237 Түркстандан, 28 Тажикстандан, 55 Түркменистандан, 123 Казакстандан, 61 Кыргызстандан болушкан[5,16-17].

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, ХХк. 20-жылдарынын ортосуна чейинки жүргүзүлө баштаган социалисттик экономиканын кайра куруулардын натыйжасында совет коомундагы (анын ичинде Кыргызстанда) социалдык трансформациялык процесстер эки багытта жүргүзүлгөн. Биринчиден, совет коомунун социалдык калыптануу процесси башталып, жумушчу, дыйкан, интеллигенциясынын арасында өзгөрүүлөр жүрө баштаган. Экинчиден таптык принциптерге таянуу менен социалисттик коомдуу куруу идеясы “буржуазиянын” өкүлдөрүнө кирген, коомдогу социалдык катмарларды тап катары жоюу саясаты башталган. «Буржуазиялык элементтерди» тап катары жоюу саясаты кийинки коллективдештирүү мезгилинде өзүнүн жогорку деңгээлине жеткен.

- Пролетариаттык революциянын духунун таасири астында Совет мамлекетинин социалдык түзүлүшүнүн негизги өзөгүн дыйкан жана жумушчу табы түзөт деген максатты ишке ашыруу үчүн социалисттик коомдун алгачкы стратификациялык фундаменти түптөлө баштаган. Совет мамлекети алгачкы жылдардан баштап эле кыйшаюусуз түрдө таптык социалдык саясатты ачык жүргүзө баштаган. Ал

саясат эски социалдык стратификацияны бузуу менен таптык дифференцияны тереңдетүүгө багытталган. Кыргызстандын шартында бул саясатты ишке ашыруунун бир катар өзгөчөлүктөрү болгон:

-20-жылдардагы революциялык кайра куруулар борбордон келишкен орус жумушчуларынын, анын өкүлдөрүнүн жардамы менен жүргүзүлгөн. Анткени көчмөн жана жарым көчмөн шартта жашаган кыргыздардын арасындагы жумушчулар коомдо азчылыкты гана түзбөстөн, сабатсыз дагы болушкан.

-Социалистик модернизациялоо жылдарындагы Совет бийлигинин эски коомдун страталарына каршы жүргүзүлгөн репрессиялык саясатынын башталышы бир катар кесепеттерди жараткан. Кыргызстандын коомдук түзүлүшүндөгү социалдык топ катары жашап келишкен ири жер ээлери, бай-манаптар, дин кызматкерлери социалдык тап катары жоюлууга дуушар болушкан;

-Ошол эле учурда кол өнөрчүлөр, майда кустардык чарба менен кесип кылышкан топтор, соодагерлер репрессиялык саясатка дуушар болушкан эмес. Алар жаңы социалдык түзүлүшкө кошула башташкан;

-20-жылдары Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүндө жумушчуларды, жаңы интеллигенция катмарын калыптандыруу процесси башталып, алардын ич ара өзгөрүүсүнө шарттар жаралган.

III БАП КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ӨЗГӨРҮШҮ

3.1 Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн жүрүшү.

20-жылдардын орто ченинде жаңы экономикалык саясаттын шартында Кыргызстандын эл чарбасын калыбына келтирүү аяктаган. Совет бийлигинин экономикага карата болгон монополизациясынын үстөмдүгүнүн шартында коомдун социалдык трансформациялануу процесси жүрө баштаган. 20–жылдардын аягынан тарта бардык тармактарда көзөмөлдөө, административтик методторду колдонуу көчөй баштаган.

1930-жылдын жаз айында мезгилинде ВКП (б) XVI съездинде совет коому өнүгүүсүнүн жаңы этабы – социализмди кеңири жайылуу этабына киргендигин салтанаттуу түрдө жарыялаган. Партиянын көрсөтмөсүнө ылайык өлкөдө жеке капиталга жана жеке ишкерчиликке каршы активтүү иш-аракеттер башталган. 20-жылдары аларды баш ийдирүү саясатын жүргүзүп келсе, 30-жылдары- толугу менен экономикадан сүрүп чыгаруу саясатын колго алынган. Анткени Совет бийлигинин толук орношу үчүн советтик коомдун социалдык курамын түзгөн байлар, манаптар, бийлер, кулактарды “бөтөн элемент” катары жоюу саясатын ишке ашыруу зарыл эле. Саясат таануучу С. Кара-Мурзанын аныктамасы боюнча, тоталитардык совет мамлекетинин бул процесстеги кыймылдаткыч күчү “темир кол менен – айкын келечекке” аттуу лозунгдун алдында, эч кандай курмандыктарга карабай, аткарылуучу максатты ишке ашыруу болгон[99,211]. 1933-жылы январь айында коммунисттик партия: “шаардагы, айылдагы капиталистик элементтерге каршы жүргүзүлгөн “кимди-ким” маселеси толук бойдон социализмдин пайдасына чечилди”-деп жарыялаган[23,73]. Партиянын бул лозунгу аксиома түрүндө кабыл алынып, жер-жерлерде тийиштүү отчеттор жазылып, борборго жөнөтүлгөн. Алсак, 1933-жылдын март айында “Социалистическое строительство в Средней Азии” аттуу журналда шаар калкынын социалдык түзүлүшүндө “нетрудовой элементтер” жок деген тыянак чыгарылгандыгын белгиленет. Партиянын чечимдери республикада кыйшаюсуз түрдө аткарылып, тийиштүү жыйынтыктар чыгарыла баштаган. ”Нетрудовой

элементтер” катары дин кызматкерлери, соодагерлер, алып-сатарлар, турак жайларын ижарага берип пайда тапкандар ж.б. катмарлар эсептелген. Советтик тарыхнаамада болсо, бул катмарларды өндүрүшүштө эмгектенбеген, коомго зыян алып келген социалдык топ катары сүтөттөлүп келишкен.

1926-жылкы эл каттоонун маалыматтарына ылайык КАССРдин калкынын саны 993 115 адамды түзгөн, анын ичинде шаар тургундары -118 666 (11,99%) , айыл тургундары – 871 305 (88,01%) болгон. Кантондор боюнча: Фрунзе - 129 993, Жалал-Абад – 207 588, Каракол – 133 506, Нарын – 100 292, Ош– 264 763, Талас– 72 721 , Чүй – 85 152 адам жашаган [13,197].

20-ж. аягында Кыргызстандын социалдык структурасында кустарлар, кол өнөрчүлөр, соодагерлерден тышкары калктын калың массасын жеке дыйкандар түзүшкөн. Дыйкандар негизинен кедей, орто жана бай катмарларды түзүшкөндүгүн биз жогоруда белгилеп өттүк. Диссертациялык иштин 1.2. бөлүгүндө М.С.Кивмандын Чүй өрөөнү боюнча дыйкандарга берген мүнөздөмөсүн эске алсак болот. 30-жылдардын башын Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү эң көп сандагы социалдык страталардын бири болгон жеке дыйкандарды жоюу мезгили катары кароого болот. Жеке дыйкан чарбаларды өнүктүрүү, алардын материалдык базасын чыңдоо – партиянын негизги стратегиялык максаттарына жооп берген эмес. Өлкөдөгү массалык коллективдештирүүнүн башталышы, 1929-жыл Совет бийлиги тарабынан «Улуу бурулуш жылы» катары жарыяланышы, жеке дыйкан чарбаларды жоюунун башталышы катары кароого болот.

Кыргызстандагы жер-суу реформасынын аякташы, кооперативдик чарбалардын түзүлүшү жана Совет мамлекети тарабынан жүргүзүлгөн бир катар чараларга карабастан 1925-1929-жылдагы буудайды өндүрүү өлкө боюнча 1913-жылга салыштырмалуу бир аз гана жогору болгон. Башкача айтканда, айыл-чарбасынын өлкөнү индустриялаштыруунун талабына жооп бериши чектелүү болгон[84,149].

1927-жылдагы эгин даярдоодогу өлкөдө түзүлгөн «дан кризиси», мамлекет тарабынан бир катар «чукул чараларды» колдонууга мажбур кылып, жеке дыйкан чарбаларын өз алдынча эгин сатууга тыюу салдырган.

И.Сталин, анын командасындагы мамлекет башчылар дыйкан чарбаларга карата «чукул» чараларды көрө баштаган. Кыргызстандагы дыйкандардын социалдык абалын сүрөттөгөн Ж.Абдрахманов, 1928-жылы 9-сентябрда жазган баяндоосунда: «Бир канча дыйкандарды кабыл алдым. Алардын баары айыл-чарба салыгынын оордугуна арызданышат. Чындыгында аша чаап кетишти. Бир жыл мурун 10 төлөсө, бул жылы 100 төлөшөт. Бул туура эмес көрүнүш. Андайга менин күчүм жетпейт»[84,149], - деп жазат.

1929-жылдын жазына карата дыйкандарга карата чукул чараларды колдонуу андан да кеңейе баштаган. Дыйкандардын ашыкча эгиндерин гана эмес, үрөөндөрүн жана шаймандарын тартып ала баштаган. Дыйкандардын коллективдүү чарбага (колхоздорго, совхоздорго) бириктирилиши өзүнүн социалдык-экономикалык маңызы боюнча алардын жеке менчик чарбасын жоюуга карата багытталган партиянын негизги багыты болгон.

1930-жылы 5-январда ВКП(б)нын БК «О темпах коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству» - аттуу токтом кабыл алып, ал токтомдо көрсөтүлгөндөй эгин өстүрүүчү райондор 1931-жылдын күзүнө, жок дегенде 1932-жылдын жазына карата коллективдештирүүнү аяктоого тийиш болгон[23,73]. Бул токтомдо көрсөтүлгөндөй, Кыргызстан коллективдештирүүнүн 3 чү районуна кирип, коллективдештирүүнү 1932-1933-жылдары аяктоо керек болгон[23,332]. Ал эми бириктирилген Киробкомунун 1931-жылдагы өлчөмү «коллективдештирүүнү 1932-жылда аяктоо, пахтачылык райондордо болсо ошол жылдын (1932-ж) жазында бүткөрүү» милдеттерин койгон[22,372]. Партиянын жогорудагы көрсөтмөлөрүнөн улам коллективдештирүүнүн темпин тездетүү кампаниясы күчөй баштаган.

Массалык коллективдештирүүнүн алдында 1927-жылга карата 145 114 кыргыз чарбалары болуп, алардын 62% көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашаган. Ири кулак, бай-манаптардын чарбалары 6,8% түзүшүп, аларга 17,2%

бардык мүйүздүү мал, 35% жылкы, 49% төө, 27,7% эчки, 65,4% кой таандык болгон[63.54]. Демк, республикадагы малдын жарымынан көбү бай-манаптарга таандык болгон. Ошол эле учурда 315 кыргыз дыйкан чарбалары айылда, 94 орус кыштактарында, 19 өзбек кыштактарында, 27 аралаш айылдарда жайгашкан[63,54]. Түштүк райондо жайгашкан кыргыз дыйкан чарбалары жарым көчмөн турмушта жашашса, Кыргызстандын башка аймактарында негизинен көчмөн чарба үстөмдүк кылып турган. Массалык коллективдештирүүнүн алдында республика боюнча дыйкандардын социалдык катмарларынын 34%- кедей, 57%- орто, 9%- бай-манаптар чарбаларынан турушкан[63.54].

Массалык коллективдештирүүнүн жүрүшү кедей, орто дыйкан катмарларын колхозго биригүүсүн күчөтсө, ошол эле учурда бай-манаптарга каршы «кулакка тартуу» кампаниясы акыркылардын социалдык страта катары жоюлушун тездеткен. Албетте, коллективдештирүүнүн натыйжасында дыйкандардын социалдык түзүлүшүндө ири өзгөрүүлөр болгон.

1928-1930-жылдар аралыгындагы дыйкандардын социалдык жактан болгон өзгөрүүсүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

Таблица №10 [94,141]

Аталышы	1928	1929	1930
Колхоздордун саны	267	535	867
Ичиндеги чарбалар			
Алардын ичинен (%)			
Кыргыз	47	82,2	67,1
Европалык	29	9,3	17,3
Башкалар	24	8,5	15,1
Чарбаларды			
коллективдештирүүнүн			
саны (%)	2,9	6,6	28,0
Жалпы аянты боюнча	3,6	8,3	28,4

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, 1928-жылы 1929-жылга салыштырмалуу кыргыз чарбаларынын санынын өскөндүгүн байкоого болот. Ал эми, 1930-жылы болсо кыргыз чарбалары 1929-жылга карата 15,1% азайган. Мындай көрүнүштү коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү келтирилген катачылыктар, «жалган» колхоздордун пайда болушу, кулакка тартуу кампаниясынын күчөгөндүгү менен түшүндүрүүгө болот. 1930-жылы 30-январда ВКП (б) БК В.Молотовдун жетекчилиги астында «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» аттуу токтом кабыл алган [84,160]. Жогорудагы токтомго үндөш Кыргызстанда «О порядке ликвидации байских и кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» аттуу инструкция кабыл алынган [162,40]. Инструкциянын көрсөтмөсүнө ылайык бардык кулактар 3 категорияга бөлүнүп, алар Кыргызстандан четке чыгарылууга же болобосо Кыргызстандын аймагындагы атайын бөлүнгөн жерлерге көчүрүлүүгө тийиш болгон. Демек, совет мамлекети коомдогу социалдык катмарлардын айрым бөлүктөрүнө күч колдонуу ыкмасына өтө баштаган.

Жер-жерлерде бул токтомду тез арада ишке ашыруу кампаниясы жүрө баштаган. 1929-жылы жазында Кыргызстандагы бай-манаптардын 44 үй-бүлөсү четке айдалса, 1929-жылдын декабрь айында Ж.Джунушалиевдин пикири боюнча, Беловодский районунан февралда 100 кулак чарбасы сүргүнгө айдалган [83,150-158]. Ал эми 1931-жылдын август-сентябрь айларында болсо, кыргызстандан дагы 700 кыргыз чарбасы көчүрүлгөн [93,147]. Эгерде ар бир кыргыздын үй-бүлөсү ортосо эсеп менен 5 жандан турган болсо, август-сентябрь айларында эле 3,5-4 миңдей бай-манаптардын өкүлдөрү Кыргызстандан көчүрүлгөн болот. Изилдөөчү А.А.Тайлакова архивдик материалдарга таянуу менен 1929-1930-жж. аралыгында бай-манап категориясы катара каралган көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын 10% кулака тартылган, жана автордун эсеби боюнча 8,5-9 миңдей чарба же болбосо 42-45 миңдей адам кулака тартылган [162,41].

Кулактарды тап катары жоюу саясаты дыйкандардын башка катмарларына да өзүнүн тескери таасирин тийгизген. Анткени партиянын кулактарга каршы токтомунун негизинде массалык коллективдештирүү жүргөн бардык райондордо, алардын социалдык страталыгына анализ жасабай туруп эле 3% дыйкан чарбаларын кулакка тартуу башталган. Ж.Джунушалиев белгилегендей: «Кулакка тартуу кулак, орто дыйкандардан сырткары жөнөкөй жаңы чарбалык турмушка бет алган дыйкан кыргыз катмарларын да камтыган» [83,158]. Иш жүзүндө 1929-жылга карата өлкө боюнча кулактардын салыштырмалуу саны 2,5-3% түзгөн болсо, жер-жерлерде 10-15% дыйкан чарбалары кулакка тартылган[93,146]. Натыйжада, дыйкандардын социалдык түзүлүшүнө карата искусстволук түрдө жүргүзүлгөн «тап күрөшү» - алардын нааразычылыгын гана жаратпастан, адамдык жоготууларга салттуу коомдогу толук бир катмардын жоголушуна алып келген.

30-жылдары бай-манаптардын өкүлдөрүн күч колдонуп көчүрүү менен катар эле, алардын өз алдынча кулака тартылуудан качып, өз алдынча көчүү процесси да жүргөн. Мындай көрүнүш Кыргызстандын чек ара аймактарында жайгашкан райондордо орун алган. Маселен, Алай районунан чет жака 300 чарба көчүп кетсе, Ат- Башы районунун Туяк, Богачты айылдарынан калктын айрым бөлүктөрү качып кетишкен[162,145]. Совет бийлигинин бай-манаптарга каршы жүргүзгөн саясатына каршы багытталган бул көрүнүш, советтик тарыхнаамада “бай-манаптардын” провокациясы катары сүрөттөлүп келген.

1933-1934- жылдар аралыгында айыл жергесиндеги дыйкандардын саны 7,3% же болбосо 58-60 миң адамга азайгандыгын байкоого болот[162,41]. Ошол эле учурда 1932-1933-жылдары Кыргызстандын аймагына ачарчылыктан Казакстан жана Сибирден 130 миң чарба көчүп келген [162,41]. Демек, коллективдештирүү мезгилинде ички жана тышкы миграциялык процесстердин жүрүшүнүн натыйжасында айыл жергесиндеги дыйкандардын социалдык түзүлүшү трансформациялануу процессине кабылгандыгын байкоого болот. Советтик тарых илиминде болсо, миграция маселесин мамлекет тарабынан

пландуу түрдө жүргүзүлгөн көрүнүш катары баалашып ал өз алдынча илимий маселе катары изилдөөгө алынган эмес. Ошол эле учурда отчеттордо, эл каттоонун материалдарында “миграция” боюнча пункт каралган эмес. Аталган кыйынчылыктар 20-30-жылдардагы айыл жергесиндеги социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсү боюнча статистикалык жактан кайчы пикирлерди жаратат.

Совет мамлекетинин дыйкандарга карата жүргүзгөн репрессиялык саясатына карабастан Кыргызстанда коллективдештирүү кампаниясы жогорку деңгээлде жүргүзүлгөн. Эгерде 1931-жылы 1 жылга карата 51,5% дыйкан чарбасы коллективдештирүүнүн 52,5% айдоо аянтын ээлесе, 1935-жылы 1 жылга карата 70,8% дыйкан чарбасы, 84,7% айдоо аянты менен коллективдештирилген[93,147]. Коллективдештирүү 1939-жылы толугу менен аяктап, ага 96% дыйкан чарбалары колхоз жана совхоздорго бириктирилип, алардын өз карамагында 99,5% айдоо аянты болгон [82,160].

Айыл чарбасындагы дыйкандардын социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүүсүнө шарт түзгөн иш-чаралардын бири бул Кыргызстандын аймагында жүргүзүлгөн жер-суу реформалары болгон. Алсак, түштүк Кыргызстандан 1927-1928-жылдары жер-суу реформасынын натыйжасында, реформа 1,25 млн га жер тилкелерин ээлеген 62,2 миң чарбаны камтыган. Натыйжада 497 ири эзүүчү таптын чарбалары улутташтырылып, 3,4 миң чарбанын 17,3 миң га жери, 2060 баш малы, 2,2 миң айыл чарба шаймандары конфискацияланган [94,95]. Реформанын жүрүшүндө түштүк Кыргызстанда 70% жерсиз жана жери аз дыйкандар жана 92% чайрикерлер чарбасы жер үлүшүнө ээ болушкан[93,95].

Ал эми жер-суу реформасынын жыйынтыгын чагылдырган булактарга таянсак, жерсиз чарбалар жоюлуп, негизги дыйкан чарбалары (15949 же болбосо 94% ашыгы) 12 андан ашык танап (1 танап- 1/6 гектарды түзгөн) жер тилкесине ээ болушкан. Айыл жана кыштак “ортоктоштурулган” [18, 32-33]. Д. М. Будянскийдин изилдөөсү боюнча 18,6 миң чарба жер үлүшүнө ээ болушкан [66,135].

Ошону менен катар эле түштүк аймактарда айыл чарба кооперацияларын түзүү, аларга карата финансылык жардамдардын көрсөтүлө башташы агрардык тармактын өзгөрүүсүн тездеткен. Кыргызстандын райондорунда колхоздордун саны өсө баштаган. Алсак, 1925-жылы 64 болсо, 1928-жылы 295 колхоз болгон, ал эми 1929-жылы алардын саны 535 ке жеткен. Эгерде 1928-жылы колхоздордун карамагында 5730 чарба (2,9%) болсо, 1929-жылы алардын саны 12592 (6,6%) түзүп калган[94,108-109]. Демек, агрардык тармактагы кооперация программасы, льготтук кредит берүү системасы дыйкан катмарынын өзгөрүшүнө шарт түзгөн аракеттердин бири болгон.

Демек, коллективдештирүүнүн жүрүшү дыйкандын социалдык курамы боюнча гана ири өзгөрүүлөрдү жаратпастан, жеке менчик иштеген өндүрүүчү жеке дыйкан-чарбаларын социалдык страта катары жок болушуна алып келген. Тескерисинче, колхоз, совхоздорго биригишкен советтик дыйкандардын жаңы социалдык катмары түзүлүп, алар саясий жана экономикалык жактан эркиндигин жоготуп, мамлекеттин көзөмөлүндөгү социалдык катмарга айланган. Иш жүзүндө 30-жылдардын ортосунан тарта башталган дыйкандардын үстүнөн болгон мамлекеттик көзөмөл 1990-жылдардын башына чейин созулду. Пландуу экономиканын негизинде дыйкандар арзан баадагы сырьенун булагын өндүрүүчү, ошол эле учурда социалдык жактан төмөнкү абалда жашаган катмарга айланган.

20-жылдардын ортосунан тарта республиканын эл чарбасын калыбына келтирүү, индустриялаштыруу, маданий реформаны ишке ашыруу жана коллективтештирүү менен катар эле республикада сабатсыздыкты жоюу, квалификациялуу кадрларды даярдоо, өзгөчө жергиликтүү улуттун интеллигенция катмарын даярдоо, калыптандыруу маанилүү болгон эле.

Сабатсыздыкты жоюу аракетинин алкагында 20-жылдары билим берүү тармагын өнүктүрүү, аларга жергиликтүү калктын өкүлдөрүн тартуу боюнча Совет бийлиги тарабынан иш-чаралар жүргүзүлө баштаган. 1925-жылдагы Кыргыз АССРнин Наркомпросунун докладтына таянсак республика боюнча мектептик билим берүү тармагынын абалы төмөнкүчө болгон: I

катардагы мектептер – 484; 7 жылдык мектептер – 9; II катардагы мектептер – 3; Бала бакчалар – 2; Аянтчалар – 2; Агартуу институту – 1; Фрунзе шаарында педтехникум – 1; Ош шаарында айыл чарба техникуму – 2; Профессионалдык мектептер – 3. ФЗУ мектептери – 1; Детдомдор – 4; Акушердик мектеп – 1; Советтик партиялык мектеп – 2 [25,153]. Ал эми айыл жергесиндеги мектептерде мугалимдердин 98% кыска мөөнөттүк курстарды бүтүрүшкөн, баштапкы билимдүү адамдар болушкан, мындан сырткары Кыргызстандын сыртында 700 гана студент ар кыл окуу жайларында билим алып жатышкан [25,153]. Демек, мектеп мугалимдеринин персоналдык курамы төмөн бойдон кала берген. Ал эми профессионалдык билим берүү тармагындагы педагогикалык, айыл чарба техникумдарында эмгектенүүгө квалификациялуу адистер жетишсиздигинен, техникумдагы билим берүү абалы да начар болгон. Аталган 2 техникумдун алдында жергиликтүү калктын өкүлдөрү үчүн 2 жылдык даярдоо курстары иштей баштаган. Мектеп тармагындагы билим берүүнү жакшыртуу максатында 1927-28- окуу жылдары 3 жылдык мугалимдерди кайра даярдоо курстары ачылып, анда 240 мугалим билимин өркүндөтө баштаган [25,181].

20-жылдардын ортосундагы билим берүү тармагынын абалын чагылдырган тарыхый булактардан интеллигенция катмары боюнча конкреттүү материалдарды алуу мүмкүн эмес. Сабатсыздыкты жоюу максатында гана башталгыч, орто мектептерде, техникумдарда билим алып жатышкан жергиликтүү калктын өкүлдөрү боюнча гана маалыматтар кездешет. Алсак, 30-жылдарга чейин мугалим кадрларды даярдоо негизинен орто окуу жайларында, техникумдарда, ар кыл курстарда институттарда жүргүзүлгөн. Алсак, 1925-1927-жылдары республикадагы ар кыл педагогикалык окуу жайларында жалпысынан 828 адам окуган. Ушул жылдары республикада 4 техникум, 3 советтик-партиялык мектеп, онго жакын 1000 контингенти бар педагогикалык курстар иштеп турган [33,186]. Ал эми 1939-1940-жылдары республикада 9 айыл-

чарба техникуму иштеп, анда 1913 окуучу, алардын ичинен 772 кыргыздар болгон [112,87].

Ал эми төмөнкү таблицадан 1925-1929-жылдары Кыргызстандан тышкары билим алып жаткан окуучулардын улуттук курамын көрүүгө болот:

Таблица №11[25,181]

Бардык жогорку окуу жайларда окугандар	1925/26	1926/27
		206
Кыргыздар	67	264
Орустар	79	100
Татарлар	10	51
Өзбектер	5	44
Уйгурлар	5	22
Дунгандар	14	22
Украиндер	-	-
Башкалар	20	19

Албетте таблицада көрсөтүлгөндөй 1925-1929-жылдар аралыгында чет жакадан билим алгысы келген кыргыздардын саны 172 адамга өскөн, бирок бул көрсөтүч улуттук интеллигенция социалдык катмар катары калыптанды дегенди түшүндүрбөйт эле. Наркомпростун докладтында көрсөтүлгөндөй жогорку окуу жайларында окуп жаткан студенттердин социалдык тегин текшерүү боюнча атайын комиссия иштеп, 1928-29-окуу жылында республикадан сырткары билим алып жаткан 25 студент “бөтөн элемент” катары окуудан чыгарылган [25,181].

20-жылдардагы билим берүү тармагындагы кыйынчылыктарга карабастан келечектеги улуттук интеллигенция даярдоо боюнча иш-чаралар жүргүзүлө баштаган.“Выдвиженчилердин” арасынан келечекте интеллигенция катмарын даярдоо боюнча билим берүүнүн кыска мөөнөттүү формалары: курстук система, советтик-партиялык мектептер, билимин жогорулатуу курстары сыяктуу

формалары иштей баштаган. Алсак, 1927/28- жылдары республика боюнча партиялык советтик жана чарбалык башкаруу тармагында иштөө үчүн билимин жогорулатуу курстарында 920 адам билим алган. Алардын 600% дыйкан жана жумушчу катмарынан чыккан өкүлдөр болушкан[131,10]. Ошол эле учурда Пишпек шаарында 1921-жылы 50 окуучуну камтыган 2 айлык алгачкы советтик-партиялык мектеп ачылса, 1925- жылдан тарта областык, 1927-жылдан тарта республикалык 2 жылдык советтик партиялык мектеп иштей баштаган[131,10]. 1927-жылы республика боюнча советтик-партиялык мектепти 52 киши бүтүрсө, алардын 32 кыргыз улутунда болушкан[131,10]. Алгачкы партиялык мектепти бүтүргөндөр партиялык уюмдарга, маданий- агартуу тармактарына иштөөгө жөнөтүлгөн. Алгачкы “выдвиженчилердин” арасынан кийин көрүнүктүү партиялык номенклатурада иштеген алгачкы улуттук интеллигенциянын өкүлдөрү А. Орозбеков, Ж. Саадаев, Б. Исакеев, Т. Усманова өңдүү инсандар өсүп чыгышкан.

30-жылдары республикада көркөм интеллигенция өкүлдөрүнүн калыптануу процесси башталган. 1930-1934-жылдардын аралыгында Кыргыз мамлекеттик драма, музыкалык, орус драма театрлары жана мамлекеттик филармония ачылып иштей баштаган. 1936-1938-жылдары республикада 12 колхоз-совхоздук театрлар түзүлгөн. Жалпысынан алганда, Кыргыз ССРинде 17 театр болуп, алардын ичинен 9 кыргыз, 2 өзбек, 2 аралаш жана 4 орус театрлар болгон[112,35]. Белгилей кетчү көрүнүш, көркөм интеллигенциянын дээрлик көпчүлүгү Москва, Ленинград, Ташкент шаарларында билим алышкан.

Албетте, социализмди куруу үчүн жогорку билимдүү квалификациялуу адистер, интеллигенция катмарын калыптандыруу негизги максаттардын бири болгондугуна карабастан, партиянын интеллигенция чөйрөсүнө карата жүргүзгөн саясаты, анын кесепеттери да трагедиялуу болгон. “Буржуазиялык национализм” деген тезистин алдында интеллигенциянын алдыңкы өкүлдөрү саясий куугунтукка кабылышып, “эл душманы” катары аларды жок кылуу процесси башталган. С.Кировдун атылышына байланыштуу жана “Ленинград

иши” боюнча партиянын каарынан кезектеги тазалоо иштери башталган. КПБ (б) БК 72 мүчөсүнүн 62 “эл душманы” катары камалган[113,153]. Алардын көпчүлүгү улутчул, “диний-улутчул” катары саналган жана “Алаш”, “Шуро-и-Исламия”, “Туран” ж.б. сыяктуу уюмдарга, кыймылдарга мүчө болушкан. Алардын ичинен Совет бийлигин орнотууга, аны бекемдөөгө активдүү катышкан көрүнүктүү ишмерлер, окумуштуулар: А.Сыдыков, Ю.Абдрахманов, Б.Исакаев, Т.Айтматов, К.Тыныстанов, И.Жолдошев, Е.Поливанов, И.Арабаев ж.б болушкан. Ал эми 1938-жылдын ноябрь айында кыргыз элинин көрүнүктүү партиялык, советтик кадрларынын алдыңкы интеллигенциянын өкүлдөрүнүн 137 си атууга кеткен [143,30-34].

Кыргыз интеллигенциясына карата чоң трагедия жасалгандыгына карабастан, интеллигенция кадрларын даярдоо, алардын сандык жактан өсүшү улана берген. Эң оболу орто жана жогорку окуу жайларына массалык түрдөгү адистерди, педагогикалык кадрларды даярдоо жүргүзүлгөн. Педагогикалык адистер менен катар медициналык, өнөр-жай, илимий, көркөм интеллигенциянын өкүлдөрүн даярдоо күчөгөн.

XXк. 20-жылдардын аягы-30-жылдардын башында жумушчу табынын калыптануу, өзгөрүү процесси улана берген.1926-1929-жылдар өлкөбүздө индустриалаштыруунун башталыш этабы катары белгилүү. 1925-жылы декабрда РКП (б) нын XIV съезди өлкөнү индустриалдык державага айлантуу менен машина жана жабдыктарды ташыган өлкө, эми ошол машина жабдыктарды чыгара турган өлкөгө айланышын максат кылган [97,102]. Индустриалаштыруунун башталышы менен өлкөдө шаар калкынын түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр пайда болуп, жаңы өнөр-жай борборлору пайда болуп, алар жумушчу табынын өсүшүнө алып келген[93,96].

Кыргызстандагы жумушчулардын социалдык түзүлүшүнүн калыптанышын Х. Мусин эки этапка бөлүп караган. Биринчи этап -1918-1928-жылдар, экинчи-этап 1929-1938-жылдарды камтыган. Биринчи этапта негизинен жумушчу табынын калыптанышы үчүн алгачкы өнөр-жай ишканалары курула баштаган болсо, экинчи этапта-социализмдин жемиши,

өнөр-жай ишканаларынын өнүгүшү менен жумушчу табынын калыптануу процесси аяктаган. Биринчи этапта-1918-1928-жылдары алгачкы социалисттик өнөр-жай ишканалары курулуп, Кыргызстандын советтик жумушчу табынын алгачкы отряддары түзүлгөн. Аталган жылдары Кара-Суу пахта тазалоочу завод, Ошто жибек иштетүүчү сукно фабрикалары, кирпич заводу жана башка ишканалар курулган. Пишпек - Луговая жана таш көмүр шахталарына кеткен темир жолдорунун курулушу пландаштырылган. Өнөр-жай ишканаларынын курулушуна 1924-1928-жылдары 10 млн рубль жумшалган[117,6].

1921-1924-жылдар аралыгында Кыргызстандагы жумушчу табынын калыптануу этабы башталган. Бул жылдар аралыгында кадрларды даярдоо үчүн фабрика-заводдордо тармагына окутуу жана атайын курстар уюштурулуп, аны жумушчу комитеттер жана башка уюмдар иш жүзүнө ашырышкан.

1922-жылы Туркстан АССРинин Эл Комиссарлар Совети «О фабрично-заводском и ремесленном ученичестве» аттуу чечиминде чарбанын бардык тармактарында квалификациялуу жумушчуларды пландуу даярдоодо үчүн төмөндөгүдөй максаттарды алдыга койгон: бардык жеке жана мамлекеттик ишканалар өспүрүм-студенттерге билим берүү менен алардын жалпы жумушчулардын санынан 6% дан кем эмес болушу шарт болгон; мектептер окуучулардын санына жараша ачылмак; мектептердеги мугалимдердин тобун материалдык жактан камсыздоо ишканаларга жүктөлгөн; ишканаларда окутуу практика жүзүндө гана болушу шарт болгон[57,173]. Каралган иш-чаралар жумушчу табынын сабатсыздыгын жоюуга гана эмес, сандык жактан да өсүүгө шарт түзө баштаган.

Бул аралыкта шаарда жашаган жумушчулардын санынын өскөндүгүн байкоого болот. Алсак, 1926-жылдагы эл каттоо боюнча Фрунзе шаарында жалпысынан – 36559 адам жашаса, алардын ичинен орустар – 21173 (57,8%), кыргыздар – 1701 (4,6%), башка улуттун өкүлдөрү – 13705 (37,6%) түзгөн. Ал эми, Фрунзе шаарындагы жумушчулар – 2855 адам болуп, шаардык калктын (7,8%) түзүшкөн. Алардын ичинен – 370 адам фабрика - заводдордо, курулуш иштеринде – 274, транспорт тармактарында – 139 адам иштеп

турган[2,оп.21,д.30.л.1-9]. Совет бийлигинин алгачкы он жылдыгында жумушчу табынын курамында жергиликтүү калктын өкүлдөрү болгон. Мында сандык жана сапаттык жактан дагы өсүш байкалат.

1926-жылдагы эл каттоонун негизинде Кыргызстандагы жумушчулардын профессионалдык курамы төмөндөгүдөй болгон:

Таб.№12 [2,ф.105,оп.12,д.574,л.5]

Кесибинин аталышы:	Жалпы үй-бүлөсүнүн саны	Үй-бүлөдөгү адамдардын саны	Жалгыз бойлуулар
Фабрика-завод өнөр-жайындагы жумушчулар	1065	2826	315
а)алардын ичинде квалификациялуу	535	1694	107
б)жарым квалификациялуу	187	462	63
в)квалификациялуу эмес	320	612	138
Адистиги белгисиз жумушчулар	23	59	7
Кустардык өнөр-жай жумушчулар	341	994	87
Темир жол транспортунун жумушчулары	172	572	12
Күнүмдүкжалданма жумушчулар	1177	7970	217
Башка жумушчулар	1467	5401	191
Жалпы:	5287	20590	1137

Таблицада көрсөтүлгөндөй 20-жылдардын ортосунда республика боюнча жумушчу катары эмгектенген үй-бүлөлөрдүн саны салыштырмалуу аз болгондугу байкалат. Жумушчулар негизинен транспорт, фабрика-завод тибиндеги ишканаларда жана кустардык өнөр жай тармагында иштешкен. Өнөр-жай ишканалардын саны өскөндүгүнө карабастан мурунтан келе жаткан

кустардык өнөр-жай ишканаларында эмгектенгендер социалдык катмар катары кала беришкендигин байкоого болот. Жумушчулардын катарын белимсиз айыл жергесинен келишкен көчмөндөр, дыйкандар, ишинен айрылган айрым кол өнөрчөлөр, ж.б. айыл жергесиндеги социалдык топтун өкүлөрү толукташкан.

Бирок бул толуктоолор бир канча кыйынчылыктарды жараткан. Айыл чарба тармагынан өнөр-жай тармагына өтүү үчүн жумушчулардын жаңы техниканы өздөштүрүү, жаңы кесиптин ээси болуу сыяктуу милдеттер күтүп турган. Өнөр-жай тармагынын күндөн-күнгө өнүгүшү квалификациялуу кадрларга болгон муктаждыкты арттыра баштаган[93,52-53]. Жумушчу катмарынын өсүшү миграциялык процесстердин эсебинен да көбөйүп тургандыгын белгилесе болот.

Өлкөдөгү жумушчулардын саны 1927-1928-жылдары 36,7 миңден 1932-жылы 107 миңге чейин (3,6%-9,4%). Жумушчулар акырындан жалданма жумушчудан завод-фабрика, совхоздорго өтүшкөн[148,40-41]. Өнөр-жай тармагынын калыбына келтирүү менен жумушчулардын саны да өсүп турган. 1927-1928-жылдары өнөр-жай жумушчуларынын саны 3768 адамды ири өнөр-жай тармагында 3,1миң, 1925-1926-жылда 1,6 миң болгон. Жумушчулардын негизги бөлүгү таш көмүр кендеринде 61%, буланы кайра иштетүү ишканаларында – 17,8%, 55,2% жумушчулар жергиликтүү элдин өкүлдөрү болушкан. Таш көмүр өнөр-жайында кыргыздар – 18%, буланы кайра иштетүү тармагында – 73,7%, жибек иштетүүдө 75%, азыраагы булгаары заводунда – 10,0%ды түзгөн. Өнөр-жай ишканаларынын кызматкерлеринин арасында аялдар 20,2%ды түзгөн. Аялдардын көпчүлүк бөлүгү жибек иштетүү 63%, таш көмүр кендеринде 2%, курулушта 6,2%, тери иштетүүдө 5% азчылыкты түзүшкөн[148,12-13].

Квалификациялуу кадрларды даярдоо ишине 1929-жылы август айындагы Кыргыз обком партиясынын III пленумунда көңүл бурулуп, кыска мөөнөттүү курстарды уюштурууга, ири ишканалар үчүн ФЗУ (фабрика-заводдук билим берүү) мектептерин, майда ишканалар үчүн уюшкан бригадалык окутууну уюштуруу талап кылынган. Техникалык билимди жогорулатуу максатында пленум «Техника – в массы» коомун түзүү сунушталган. Ал эми фабрика-завод

жана кесиптик окутуу мектептериндеги кадр даярдоо иштерин 1930-жылы июнда VI областтык партиялык конференция караган[96,148-149].

1930-жылдардын башында ири өнөр-жай ишканаларына партиялык жана советтик органдар аябай маани беришкен.

1931-жылы БКтин ВКП(б) Средазбюро Орто Азиянын бардык чарба тармактарына 2 миң батракты которуу туурасында чечим кабыл алган. Киробком ВКП(б) Наркомтруд дароо жергиликтүү айыл аймактардан жумушчу күчүн алууну башташкан.

Натыйжада 2,3 миң батрак которулуп, орус жумушчуларынын жардамы менен квалификациялуу кадрларга айлана башташкан[94,97-98]. Кадр даярдоонун жүрүшүндө жана социалдык өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгында айыл чарбасында, МТС, совхоздордо өнөр-жай кадрлары даярдалып, өздөрүнүн механик, электрик, айдоочу, трактористтери пайда болгон.

1930-1931-жылдары кыска мөөнөттүү курстардын негизинде МТС совхоздордо 3306 квалификациялуу жумушчу даярдалган. Жыйынтыгында, 1932-жылы 22273 жумушчу иштесе, алардын ичинен 42%ын жергиликтүү элдин өкүлдөрү түзгөн[117,21].

1926-1929-жылдарындагы индустриялаштыруунун башталышы менен бир канча ишканалар курулуп, ишке кирген. Ишканалардын ишке кириши менен андагы жумушчулардын саны да өсө баштаган.

1926-жылдан баштап жумушчулардын саны өсүп отурган. 1926-жылдагы Эл каттоонун негизинде өлкөдө 16453 жумушчу болгондугун жогоруда белгилеп өттүк. Архивдик материалдарга таянсак 1926-жылга карата жумушчулардын 18 жашка чейинкилери 11,8%, ал эми 16жаштан 60 жашка чейинкилери 65%, 69 жаштан жогоркулары- 3,%% түзүшкөн. 16453 жумушчунун 1706 же болбосо 0,3% аялдардан, алардын ичинен 266 кыргыздар болушкан. Ал эми 1927-жылдын аягында болсо жумушчулардын жалпы саны республика боюнча- 35000 адамды түзүп, алардын ичинен 55,2% жергиликтүү элдин өкүлдөрүнөн болушкан[4, ф.740,оп.1.д.25,л.115]. Ал эми өнөр жай тармагында иштеген кыргыздар 26,5% түзүшүп, алардын ичинен 16% квалификациялуу болушкан[94,55]. Ал эми

аялдардын саны 1706 болуп, 10,3 % ды түзгөн. 1926-жылда кыргыздардын ичинен 266 аял жумушчу катары катталган. Жумушчу табынын түзүлүшү интернационалдык түрдө болгон.

Совет мамлекетинин аталган иш–чаралары, индустриялаштыруунун алгачкы жемиштери жумушчу табынын тармактык жактан өзгөрүүсүнө кеңири жол ачкан. 1926-жылдагы жүргүзүлгөн эл каттоонун материалдарынан жумушчулардын тармактар социалдык жактан өзгөрүүсүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

Таблица.№13 [2,ф.195,12,д.574,л.5]

I Жалпы тармактар	Жумушчулардын саны
Айыл чарба	472604
Фабрика-завод өнөр-жайы	1686
Кустардык өнөр-жай	8474
Курулуш тармагы	1555
Темир жол транспорту	1548
Башка түрлөр	238
Соода жана кредит	5158
Мекемелер	5099
Башка кесиптер	334
Башка тармактар	14138
Жалпы	510834

Таблицадан көрүнүп тургандай, жумушчулардын саны 1926-жылдагы эл каттоо боюнча айыл чарба тармактарында көпчүлүктү түзүшкөн [2,ф.195,12,д.574,л.5]. Ошол эле учурда эл каттоонун материалдары боюнча жумушчулардын саны 16453 болсо, архивдик булактарда болсо 510834 жумушчу болгондугун көрсөтүп, сандык жактан 500 айырмачылык жаралат. Мындай айырмачылыкты техникалык жактан кетирлиген ката катары кароо керек.

СССРдеги коллективдештирүү процессинин жүрүшү, оокаттууларга карата колдонулуп жаткан куугунтуктоолор Кыргызстанга бир катар социалдык топтордун «сүргүн» катары миграцияланышын жараткан. 30 жылдардын ортосунан тарта башталган миграциялык процесстер Кыргызстандын калкынын

этникалык түзүлүшүн, алардын өз ара социалдык мамилеринин, таасирлерин өзгөртө баштаган. Миграциялык процесстер кеңири масштабда болуп, калктын санынын өсүшү көбүн эсе табигый шарттан болгон жана анын натыйжасында этникалык түзүлүштүн өзгөрүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгондугу анык. Сырттан келгендер төмөндөгүчө бөлүнгөн: Социалисттик кайра курууларды ишке ашыруу максатында жөнөтүлгөндөр (келгиндердин көпчүлүк бөлүгү); табигый кырсыктардан улам көчүүгө мажбур болгондор; күчкө салып көчүрүлгөндөр; кулакка тартылгандар, куугунтукталгандар, депортациялангандар; демографиялык процесстерге мүнөздүү эркин миграция. 1926-жылга караганда кыргыз калкынын салыштырма саны 66,6% дан 51,7% азайган болсо, орустардын саны 11,7% дан 20,8% га, украиндер – 6,4% дан 9,4% га, немецтердин 0,4%дан 0,8% га, тажиктер 0,3% дан 0,7% га , татарлар 0,5% дан 1,4% га, казактар 0,2 % дан 1,6% га чейин көбөйгөн. Ошондой эле өзбектер 11 % дан 10,4 % га жана дунгандардын 0,6% дан 0,5% га азайгандыгы байкалган[2,ф.195,12,д.574,5]

Төмөнкү таблицада 1926-жылдагы этникалык түзүлүш жана калктын саны белгиленген.

Кыргызстандын этникалык түзүлүшү (1926-ж.)

Таблица №14 [13,200,2002]

Этникалык группалар	калк				
	Баардыгы	эркек	%	аял	%
кыргыздар	661171	344933	52,2	316238	47,8
орустар	116436	59391	50,2	58045	49,8
украиндер	64128	32252	50,3	31876	49,7
немецтер	4291	2153	50,2	2138	49,8
татарлар	4902	2606	53,2	2296	46,8
кашгарлар	7467	4343	58,2	3124	41,8
казактар	1766	811	45,9	955	54,0
өзбектер	109776	57812	52,7	51964	47,3

дунгандар	6004	3211	53,5	2793	46,5
тажиктер	2667	1467	55	1200	45
уйгурлар	73	51	69,9	22	30,1
Бардыгы	978681	508030	51,9	470651	48,1

Жөнөкөй эсептөөлөрдүн натыйжасында төмөндөгүдөй тыянакка келүү мүмкүн: калктын эң чоң бөлүгү кыргыздар 67%, орустар 12%, өзбектер 11,2% , украиндер 6,5%, тажиктер 2,7%, казактар 2%, кашгарлыктар 0,8% түзгөн.

1926-жылдагы эл каттоого салыштырмалуу 1939-жылы мамлекетте жашап жаткан этностордун саны 49 дан 76га чейин көбөйгөн. Алгачкы ирет түркмөндөр, азербайжандар, абхаздар, буряттар, балкарлар, аварлар, даргиндер, удмурттар, чуваштар, якуттар, карачайлар, хакастар, голландиялыктар, гректер, финндер, француздар, ногайлар ж.б эл каттоодо катталган[6,172]. Жогоруда берилген фактылар – социалисттик кайра куруу процессинде атайы даярдалган борбордон көчүрүүнүн негизинде, ошондой эле депортация жана табигый миграциялардын натыйжасы. Маселен, Азербайжандын жергиликтүү калкынын алгачкы массалык зордоп көчүрүүлөрү 1929-жылы башталган; 600 дөй үй-бүлө Арал деңизиндеги Аван жана Возрождение аралдарына көчүрүлгөн. Бул мезгилде Кыргызстандын аймагында кендир буласы, жут тармагы өнүгө баштаган жана мындай сырьего муктаждык чыккан. Мындан улам кыргыз өкмөтү Чүй суусунун боюндагы жерлерди өздөштүрүүнү чечкен. “Жаңы-Жер”, “Жаңы-Пахта”, “Нижнечуйск” совхоздору негизделген. Арал деңизинен азербайжандыктар жана Уралдан келген келгиндерди жаңы пайда болгон совхоздорго жайгаштырылган. Азербайжандыктардын Кыргызстанга экинчи массалык келүүсү 1933-жылы башталган. А.Гасановдун маалыматы боюнча Азербайжан, Армения жана Грузиядан зордоп 10 миң адам көчүрүлүп келген жана Кара-Балта шаарына жакын “Туркпоселок” кыштакчасын негиздешкен[77,67-68,84-85].

1937-жылдан кийин аларды Фрунзе, Жаңы Жол, XXII съезд совхоздоруна жайгаштырышкан.

1939-жылдын эл каттоосуна ылайык Кыргызстанда орто-азиялык еврейлер – (“яхуди”) же “бухара еврейлеринин” саны 301 адамды түзгөн. Алардын санынын жогорулашын – Кыргызстанда отурукташуу процессинин өнүгүшүн, шаарлардын көбөйүшү менен аныктоого болот. Яхудилерди жасаган ишинен карап аныктоого болот. Дээрлик баардыгы чач-тарач, саат, бут кийим ондоочу жайларды иштетишкен[54,207-208].

Кыргызстан калкынын этникалык структурасында пайда болгон гректердин (108 адам), голландиялыктардын (108 адам), аварлардын (405 адам), даргиндердин (638 адам), чуваштар (489 адам), цыгандардын (644 адам) пайда болушу партиялык чакыруу менен келгендер, көпчүлүгү сүргүндө жүргөндөр болчу. Мисалы: 1926-жылдагы Эл каттоодо Кыргызстанда курд улуту тизмеге кирген эмес, ал эми 1939-жылкы эл каттоодо алардын саны 1490 адамды түзгөн. 1923-жылдагы Азербайжан ССРинин түзүмүндө Курдистан автономиялык областы негизделген. Бирок 1937-жылы Иран жана Туркиянын курддары менен сепаратисттик маанайда сүйлөшүүлөр жүрүп жатат деген айыптоо менен автономия жоюлуп, калкы ар кайсы жерлерге таратылган[59,67]. Эгерде 1926-1939-жылкы маалыматтар боюнча калктын этникалык структурасы боюнча анализ жүргүзгөн болсок, уйгурлар жана азербайжандар – 150%, орус, украин, немецтер- 200%, татар, мордва, тажиктер – 300%, ал эми казактар 130 эсеге кобойгон. Мордва элинин өкүлдөрү Кыргызстандын аймагына кулакка тартуунун негизинде келишкен. Ал эми татар элинин кескин түрдө көбөйүшү (6902 ден 20 017 адамга чейин) 1921-жылы Поволжьедеги ачарчылыктан улам совет бийлигинин чечими менен Казандан бир нече эшелон качкындар Орто Азияга жөнөтүлгөн[122,140].

Коомдун социалдык структурасынын трансформацияланышында маанилүү ролдун бири – калктын айыл жана шаарда жайгашуусу маанилүү роль ойногон.

1926-1939-жылдардагы Эл каттоонун маалыматтарына ылайык, бул жаатта өтө чоң өзгөрүүлөр жүргөн. Шаарлардын өнүгүшү алардын административдик борборлорго айланышы менен жеңил жана оор өнөр-жай, өндүрүштүн өнүгүүсү,

маданий, илим-билим, тыгыз байланышта. Бул жылдары бир катар өндүрүштүк ишканалар ишке кирген. Ошолордун бири 1925-жылы апрелде Чехословакиянын коммунист жумушчуларынын демилгеси менен Бишкек шаарында «Интергельпо» («Өз ара жардам») интернационалдык кооперативдик шериктештиги түзүлүп, ага Пишпек станциясынын жанынан 43 га жер бөлүнүп берилген. Алар кыска мөөнөттө эле айына 4 миң тери иштетүүчү заводун, сукно фабрикасын, кыш куючу, тактай заводдорун, кичи электр станциясын, бир нече мастерскойлорду курушкан. 14 улуттун өкүлдөрүнөн турган бул жамаат республиканын өнөр-жайынын өсүшүнө, жумушчу адистерди даярдоодо чон роль ойногон.

Жаңы экономикалык саясат майда кол өнөрчүлүк (кустардык) ишканаларга продукция өндүрүүгө жана аны сатууга эркиндик берген.

1922-1923-жылдары Кыргызстанда 1964 кустардык ишкана болсо, 1925-1926-жылдары алардын саны 4525ке жеткен[57,197]. Социалисттик жаңылануу процессинде шаарлардын калыптанышы ишке ашып жана аларда шаар жашоосунун образы негизделген. Чоң заводдордо механизациянын киргизилиши, жаңы окуу жайлардын ачылышы, мамлекеттик мекемелердин түзүлүшү шаар тургундарынын сабаттуу болууга жана жаңы кесиптерди өздөштүрүүгө шарт түзгөн. Алсак, 1926-жылдагы Кыргызстандын Фрунзе, Токмок, Жалал-Абад, Каракол, Нарын, Ош шаарлары жана шаар тибиндеги Кызыл-Кыя, Өзгөн боюнча төмөнкү маалыматтар берилет.

Кыргызстандын шаар тургундары (1926-ж.)

Таблица №15 [12,202]

Этникалы к группалар	Калк					Сабаттуулук				
	бардыгы	Эркек	%	аял	%	Бардыгы	эркек	%	аял	%
кыргыздар	5556	3309	59,6	2247	40,4	1498	1334	40,3	164	7,3
орустар	45071	22877	50,8	22194	49,2	23952	14498	63,4	9454	42,6
украиндер	3850	2191	56,9	1659	43,1	2161	1577	72,0	584	35,2
татарлар	3241	1668	51,5	1573	48,5	1830	1061	63,6	769	48,9
кашгарлар	3946	1028	51,4	1918	48,6	227	200	9,86	27	1,9

өзбектер	51727	26957	52,1	24770	47,9	3605	3036	11,3	569	2,3
дунгандар	2206	1179	53,4	1027	46,6	268	256	21,7	12	1,17
бардыгы	115597	60209	52,1	55388	47,9	33541	21962	36,5	11579	20,9

XX кылымдын 20-жылдарында Кыргызстандын 6 шаарында жашаган шаар тургундарынын саны жалпы калктын 12,2 % түзгөнүнө карабастан, алар сабаттуулук деңгээли, адистик структурасы боюнча бир топ өзгөчөлөнүп турушкан. Бул өзгөчөлүктөр шаарлардын көл өнөрчүлүк, соода, административдик, маданий борборлорго айлангандыгында.

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, шаар тургундарынын эң көп пайызын өзбектер түзгөн – 44,7%, кийинки орунда орустар 39%, кыргыздар 4,8%, эң азы дунгандар – 2% ды түзгөн. Эл каттоолор аралык мезгилде шаар тургундарынын саны 6,3% га көбөйгөн. Эгерде 1926-жылы шаар тургундарынын саны 12,2% түзсө, 1939-жылы алардын саны 18,5%ды түзүп, салыштырмалуу өсүү 220,8% ды түзгөн.

Белгиленген аралыкта Фрунзе, Нарын, Кызыл-Кыя шаарларынын калкы эки эсе өскөн. Ал эми абсолюттук өсүш боюнча биринчи орунда Фрунзе жана Ош шаарлары болгон. Жогорудагы көрсөткүчтөр шаар калкынын өсүшү

механикалык жана табигый кыймылдан улам ишке ашкандыгын айгинелейт. Шаар тургундарынын 49,5% жумушчулар, 31,7% кызматкерлер түзгөн. Айыл тургундарынын 72,2% колхозчулардын катарына кирсе, калган 14,8% жумушчулар жана 7,9% кызматкерлер болгон. 1926- жылдагы эл каттоонун материалдарына таянсак, айыл жергесиндеги калктын этникалык курамы төмөнкүчө болгон:

Кыргызстандын айыл жергесинин калкы (1926-ж.)

Таблица №16. [13,203-204]

Этникалык группалар	Калк				
	баардыгы	эркек	%	аял	%
кыргыздар	655615	341624	52,1	313991	47,9
орустар	71365	35514	49,8	35851	50,2
украиндер	60276	30061	49,9	30217	50,1
немистер	3779	1875	49,6	1904	50,4
татарлар	1661	938	56,5	723	43,5
кашгарлар	4021	2315	57,6	1706	42,4
казактар	1296	538	41,5	758	58,5
өзбектер	58049	30855	53,2	27194	46,8
дунгандар	3798	2032	53,5	1766	46,5
Баардыгы	859860	445752	51,8	414110	48,2

1926-ж. эл каттоонун материалдары боюнча шаар жана айыл жергесинде жашаган страта өкүлдөрүнүн жана алардын эркек жана аялдардын пайыздык курамын төмөнкү таблицадан көрө алабыз.

Коомдук тайпалардын түзүлүшү (1926-ж)

Таблица №17 [2,ф.105,оп.21,д.30,1-6,8-9]

Коомдук тайпалар	Шаар калкы			Айыл калкы			Баардыгы		
	эрке к	Аял	бард ыгы	эрке к	аял	бард ыгы	эрке к	аял	бард ыгы
жумушчулар	49,83	49,17	49,52	15,83	13,8	14,8	22,30	20,1	21,22
кызматкерлер	29,99	33,48	31,65	8,48	7,46	7,98	12,57	12,1	12,33
Колхозчулар	12,41	8,84	10,71	70,69	73,7	72,2	59,61	62,2	60,89
Кооперациядагы кол өнөрчүлөр	3,01	3,45	3,22	1,01	0,96	0,98	1,39	1,40	1,40

Кооперацияда эмес кол өнөрчүлөр	2,95	2,96	2,96	0,92	0,81	0,86	1,30	1,19	1,25
Жеке дыйкандар	1,69	1,95	1,81	3,02	3,17	3,10	2,77	2,96	2,86
Жумушсуздар	0,12	0,15	0,13	0,05	0,03	0,04	0,06	0,05	0,05
Бардыгы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Демек, 30-жылдардагы социалдык-экономикалык процесстердин жүрүшүнүн натыйжасында Кыргызстан калкынын этникалык курамы гана өзгөрбөстөн, Кыргызстандагы социалдык структурасынын өзгөрүшүнө, алардын социалдык мамилелеринин жаңылануусуна чоң таасирин тийгизген.

Жыйынтык

Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү башталган өзгөрүүлөргө анализ берип төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

-Совет мамлекетинин административдик, социалдык-экономикалык саясатынын натыйжасында 30-жылдары республикада көп жылдардан бери калыптанып келе жаткан жергиликтүү элдин салттуу коому өзгөрүүгө учураган. Тагыраак айтканда, Совет бийлиги тарабынан салттуу коомдук көп түрдүү социалдык түзүлүшү жоюлган.

-1917-жылга чейинки жеке менчик негизделип, негизги өндүрүүчү катары коомдун социалдык негизин түзүшкөн кол өнөрчүлөр, кустарлар жеке дыйкандар социалдык страта катары жоюлган. Совет мамлекети рынок мамилелеринин жеке менчик түшүнүгүн түп-тамырынан бери жойгон. Коомдо стабилдештирүү күч катары жаңы административдик органдар түзүлгөн.

- 30-жылдары республикада позитивдүү көрүнүштөр башталган. Коомдогу жаңы социалдык страталардын социалдык-экономикалык базасын чыңдоо, социалдык жактан кам көрүү башталган. Дыйкан, жумушчу, интеллигенция катмарлары

сандык, сапаттык жактан өсүп, Совет мамлекетинин чоң социалдык күчүнө айлана баштаган.

3.2 Кыргызстандын социалдык тузулушундогу трансформациялануу процесстеринин жыйынтыктары

СССРде совет бийлигин толугу менен орногондон кийин, большевиктер партиясы өлкөдө унификацияланган, бир типтеги социалдык түзүлүштөгү коомду курууну максат кылышкан. 1936-жылдын ноябрь айындагы чукул чакырылган VIII Бүткүл союздук Кеңештердин съездинде И.Сталин: “Эми биздин коом бир гана жумушчу, дыйкан жана интеллигенциядан турат, ал эми коомдун башка катмарлары жер бетинен толугу менен жоюлду” деп жаяры кылган [133а,10]. *Большевиктер партиясынын пикиринде өлкөдө бир типтүү социалдык түзүлүштөгү коом 30- жылдардын ортосунда курулуп бүткөн* Көп кырдуу чарбага, коомдук катмарларга ээ болгон жергиликтүү элдин турмушуна, жасалма түрдө, зордук методдорду колдонуу менен жаңы социалисттик-экономикалык уклад киргизүүгө аракет жасалган. Ал толугу менен мамлекеттен көз каранды болгон негизги үч: жумушчулар, колхозчулар, интеллигенция табынан турган. Аталган үч тап Совет мамлекетинин таптык-коомдук катмары катары эсептеле баштаган. Марксистик-лениндик теория боюнча интеллигенция тап түшүнүгүнүн негизги белгиси катары эсептелген өндүрүш каражатына ээ болбогондуктан коомдук катмар катары каралган эмес

Кыргызстандын аймагындагы 20-жылдардын орто ченинен-30-жылдардын аягына чейинки Кыргызстан коомундагы социалдык түзүлүштүн өзгөрүү процесстерин, масштабын жана динамикасын 1926- 1939-жж. Бүткүл Союздук эл каттоолордун маалыматтарын салыштыруу аркылуу калктын өсүшүн жана социалдык курамын төмөнкү таблицалардан көрүүгө болот:

Таблица № 18 [2,ф. 105, оп.1 2, д.573, л;2;13,с.206;11,с.96;10,78]

Жылдар	Калктын өсүшү		
		Табигый өсүш	Механикалык өсүш
1927	993004	1012864	15440
1928	1028304	1033121	28690
1929	1061811	1051718	44660
1930	1096378	1067493	94320
1931	1161813	1081371	173320
1932	1254691	1092293	200160
1933	1292453	1051878	220468
1934	1272344	1061345	240776
1935	1302117	1074081	260845
1936	1335159	1089118	281393
1937	1370503	1108722	305463
1938	1414181	1128679	329534
1939	1458213		

Республиканын калкынын өсүш темпинин жогорку негизинен көрсөткүчтөрү СССРдин борбордук аймактарынан келгендердин эсебинен улам болгон. Бул миграциялык процесстер – Кыргызстандын жумушчу табынын түзүлүшүндөгү эң чоң ролду ойногон факторлордун бири. Улуу Ата Мекендик согушка чейинки беш жылдыктарда Орто Азия өлкөлөрүнө көчүрүлүп келген мигранттар жергиликтүү кадр түзүлүшүн жакшыртуу менен биргеликте, жергиликтүү калктын арасындагы жаңы жумушчу табынын калыптанышына өбөлгө болгон. Жумушчу табынын өсүш темпинин эң негизги факторлордун бири катары эсептөөгө мүмкүн.

Төмөнкү таблицада 1926-1939-жылдар аралыгындагы этникалык түзүлүштүн өсүү динамикасы эл каттоолордун материалдарынан салыштырып аныктоого болот.

1926-1939-жылдар аралыгында улуттардын санынын салыштырмалуу өсүшү (%)

Таблица №19 [13,216-217;11,96;10,78]

УЛУТ	Кыргыз	Орус	өзбек	украин	уйгур	дунган	татар	немец	азербай.	тажик	казак	мордва	араб
эркек	111,5	256,7	136,1	211,2	124,4	98,9	395,6	264	221,4	407,7	1531,7	736,4	64,8
аял	116,8	263,6	140,3	217,0	108,5	91,6	422,8	283,3	162,2	390,8	1209,5	862,9	76,6
бардыгы	114,1	260,1	138,1	214,1	177,8	98,6	408,3	273,6	193,8	400,1	1357,0	793,8	69,9

Жумушчу табынын толукталуусунун эң негизги жана массалык булагы – жергиликтүү жана борбордук райондордон көчүрүлүп келген айыл тургундары болгон. Алар жеке дыйканчылыктан колхозчуга чейинки жолду басып өтүшкөн. 1937-жылдагы республикадагы шаар калкынын ички ресурстарынын негизиндеги механикалык өсүшү 13,5 миң адам, ал эми 1938-жылы 13,9 миң адамды түзгөн[2, ф. 105, оп. 4, д.4, л. 16-20; д.140, л. 11, оп.7, д. 45, л.7-8]. Көчүрүлүп келгендердин көпчүлүгү шаарларда отурукташкандыгына байланыштуу кыргыздардын шаар калкынын курамындагы салыштырмалуу саны түшүп кеткен. Архивдик материалдар тастыктап тургандай, массалык көчүрүү процесстеринен улам 1926-жылы эле жумушчу-мигранттардын саны шаар тургундарынын 58% ын түзгөн. Өндүрүш жаатында – 90%, темир жолдо – 93,6%, башка тармактарда – 42,6% түзүшкөн[2,ф.105, оп. 21, д.9, л. 1-13;]. Биринчи беш жылдыкта мигрант-жумушчулар мамлекеттин тажрыйбалуу кадрга муктаждыгын 47% канааттандырган. Экинчи беш жылдыктын аяк ченинде 1937-жылы Кыргыз ССРнин шаар жана шаардык поселоктордун калкы сырттан келген мигранттардын натыйжасында (көбүн эсе РСФСРден) 40 миңге (67,7%)

көбөйгөн. Үчүнчү беш жылдыкта бул көрсөткүчтөр мындан да жогорулаган. 1938-жылы – 68,5%, 1939-жылы- 65,9%, 1940-жылы – 91,7 %ды түзгөн. Акыркы эки жылында мигранттар арасында шаар тургундары 37-40% ды түзгөн[2.ф.105,оп.7,д.47,л.74:оп.19,д.160,л.63]. Социалисттик индустриализация мезгилиндеги чет жактардан келген мигранттардын интенсивдүүлүгү революцияга чейинки мезгилге салыштырмалуу дээрлик 5 эсе көп болгон.

Кийинки таблицада 1926- жана 1939-жылдардагы эл каттоонун материалдарын салыштыруу менен 1926-1939-жылдар аралыгындагы шаар тургундарынын өсүшү жана жалпы калктын санындагы пайыздык үлүшүнүн өсүмүн төмөндөгү таблица менен баалоого болот.

Таблица №20 [2,Ф.105,оп.12,д.572,л.43-44,65].

Областтар	1939-ж. 1926-ж. салыштырмалуу			Шаар калкынын %	
	Шаар калкы	Айыл калкы	Бардыгы	1926	1939
Кыргыз ССР	220,8	135,1	145,6	12,2	18,5
Областтар					
Жалал-Абад	287,2	133,3	141,4	5,3	10,7
Ыссык-Көл	199,2	121,7	129,4	9,9	15,3
Ош	175,6	135,6	141,8	15,5	19,2
Тянь-Шань	278,9	118,5	121,0	1,6	3,6
Фрунзе	251,5	150,3	168,9	18,3	27,3

1926-жылкы эл каттоодо Кыргызстандын 6 шаарындагы жана 2 ПГТ дагы (шаар тибиндеги поселкалар) шаар калкын эсепке алган: Фрунзе, Токмок, Жалал-Абад, Каракол, Нарын, Ош жана Кызыл-Кыя, Өзгөн. 1939-жылы шаар тибиндеги поселкалар шаарга айланышкан. Эл каттоолор аралык мезгилде мамлекеттин жалпы калкынын ичиндеги шаар калкынын үлүшү 12,2%дан 18,5%га жогорулаган. Салыштырмалуу өсүш 220,8% түзгөн. Нарын, Фрунзе, Кызыл-Кыя шаарларынын калкы 2 эседен көп көбөйгөн. Каралып жаткан мезгилде шаар калкынын көбөйүшү боюнча Жалал-Абад биринчи орунда турган.

1926-ж. эл каттоонун материалдары боюнча Кыргызстанда 1001,6 миң адам жашап турган. Ал эми 1937-жылы болсо республиканын калкы 1369,6 миң, 1939-жылы 1558,2 миң адамды түзгөн[14.46-48]. Демек, 1926-1939-жж.аралыгында республиканын калкы 45,6 % өскөндүгүн көрүүгө болот.

Ошол эле учурда айыл жергесиндеги калктын саны да өскөндүгүн байкоого болот. 1926-1939-жж. Аралыгында айыл жергесиндеги калктын динамикасы төмөндөгүчө болгон[163,109]:

Таблица №21

Жылдар	1926	1932	1937	1939
саны	879364	1064754	110382	1188127

Таблицада белгиленгендей айыл жергесиндеги калктын санынын өскөндүгү байкалат. 1926-1932-жж. айыл калкынын 21,0% же болбосо 185390 кишиге өскөндүгү көрүнүп турат. Ал эми, 1932-1937-жж. болсо айыл жергесиндеги калктын санынын өсүшү 7,6 % түзүп, же болбосо 84306 адамга көбөйгөн. 1932-1937-жж. айыл жергесиндеги калкынын санынын азайышы коллективдештирүү учурундагы мамлекеттик социалдык кесепеттери менен байланыштырууга болот. Изилдөөгө алган А.А. Тайлакованын пикири боюнча 1920-1931-жж. айыл чарбасынын калкы орто эсеп менен 4,2%, же болбосо 37 миң кишиге өскөн. Ал эми 1932-1937-жж. болсо жалпы өсүү коэффициенти төмөндөп, жана калктын бир аз өсүүсү байкалат, ал көрсөткүч ар жылы орточо 0,7% түзгөн же болбосо абсолюттук өсүү 7,4-7,8 миң адамдан турган[163.107]. Демек.30-жылдардагы айыл жергесиндеги калкын өсүү динамикасы бир кылча болгон эмес.

Айыл чарба өндүрүшүндөгү эмгектенген калктын салыштырмалуу санынын азайышы (1926-жылы 93% дан 1939-жылы 72,2% га) менен индустриалдык өндүрүштө салыштырмалуу саны көбөйгөн. (1926-жылы 2,7% дан 1939-жылы 12,7% га чейин) [2, Ф. 105, оп. 12, д.572, л. 13-31; 43-44,65]. Тескерисинче согушка чейинки акыркы беш жылдыкта Кыргыз АССРнин жергиликтүү калкынын санынын жумушчулар табы 1926-жылга салыштырмалуу 5 эсеге

көбөйгөн (4,4 миңден 22,5 миңге чейин.).[2,ф. 105, оп. 12, д.572, л. 13-31; 43-44,65;9,с.49-50].

Кыргыз АССРдеги үчүнчү беш жылдыкта индустриализациянын ийгиликтүү жүрүшүнүн жана өндүрүштүк күчтүн көбөйүшүнүн натыйжасында тармактык отряддардын бейнеси өзгөрүлө баштаган. Жумушчу табы – саны жагынан да, сапаты жагынан да ири өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

1939-жылга карата тармактык жумушчулардын өсүш темпи төмөндөгүчө болгон: курулушчулар – 28,4 эсе, транспортчулар- 16 эсе, оор өндүрүш – 14,7 эсе, айыл-чарба – 5,6 эсе, өндүрүштүк эмес тармактын жумушчулары – 4,2 эсеге өскөн. Баардык категорияларга салыштырмалуу айыл-чарба жаатында эмгектенгендер эң көп болгондугуна карабастан (28,6%), өнөр жай (23,2%), курулуш (13,1%) , транспорт (7%) жаатында эмгектенген жумушчулардын саны биригип, алардан 1,5 эсе көп болуп, жумушчу табынан жарымын түзүшкөн[2.ф.105,оп.12,д.572,л.18-31]. Эгерде 1926-жылы жумушчулар жеке жана мамлекеттик ар түрдүү секторлордо иштесе, 1939-жылы алар толугу менен мамлекеттик сектордо иштешкен.

Республикадагы калктын жумуш боюнча камсыздануу көрсөткүчтөрүнүн салыштырмалуу анализ жүргүзгөн болсок, кыргыз айымдары бардык өндүрүш процесстеринде орун алгандыгы көрүнүп турат, бирок айыл-чарбада иш жүргүзүү салттуу түрдө башка жааттарга салыштырмалуу жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон.

1939-жылы айыл-чарба тармагында эмгектенгендердин 69,2%ын кыргыздар түзгөн. Эл каттоонун маалыматтарына ылайык айыл чарбада 268661 адам эмгектенсе, анын ичинен 96,5% квалификацияланбаган жумушту аткарган. Техниканы башкарууда 2834 (1,05%), 6526 адам (2,42%) административдик иште эмгектенишкен.

Коомдук катмалар боюнча социалдык түзүлүш. (1939-ж.)

Таблица №22. [2,ф.105,оп.12, д.573,л.2]

Ишмердиктин түрү (вид деятельности)	Бардыгы	Алардын ичинде аялдар	Кыргыздар	Алар дын ичинде аялдар	%
Мамлекеттик, кызматкерлер, партиялык, кооперативдердин жетекчилери	14208	1224	5424	235	38,2
Техникалык кызматкерлер	8794	1144	842	19	9,6
Медициналык кызматкерлер	3276	2467	167	109	5,1
Маданий-агартуу кызматкерлер	16058	5623	8323	1594	51,8
Искусство өкүлдөрү	1269	396	432	175	34
Юридикалык кызматкерлер	285	21	60	1	21,1
Байланыш түйүндөрүнүн кызматкерлери	1009	659	48	17	4,8
Соода ишканаларынын жана кампалардын кызматкерлери	5838	1190	855	63	14,6
Пландык-текшерүүчү кызматкерлер	2643	435	513	23	19,4
Эсеп кызматкерлери	16930	3781	3913	106	23,1
Иш-кагаз кызматкерлери (анын ичинде машинисткалар)	3529	1889	935	119	26,5
	604	599	59	59	9,8
Токой чарбаны коргоо жана калыптандыруу кызматкерлер	299	19	154	5	51,5
Жыгач даярдоо кызматкерлер	3153	127	1951	91	61,9
Балык уулоо	226	20	35	5	15,5
Анчылык	1479	5	1395	3	69,2

Айыл чарбада эмгектенген кызматкерлер	388368	180761	268661	121414	69,2
Тоо-кен өндүрүш кызматкерлери	3477	258	703	49	20,2
Металл иштетүүчүлөр	12273	165	1832	12	14,9
Жыгач иштетүүчүлөр	2575	89	198	25	7,7
Полиграфисттер	703	316	86	27	12,2
Текстильщиктер	2520	1323	329	126	13,1
Тигүүчүлөр	2493	1924	214	204	8,6
Булгаары иштетүүчүлөр	523	39	40	2	7,6
Бут кийим өндүрүүчүлөр	3044	89	334	3	11
Тамак аш өндүрүүчүлөр	5724	1226	1036	143	18,1
Химиктер	256	41	12	1	4,7
Минеральщиктер	1159	213	253	40	21,8
Күч установкалары жана көтөрүүчү механизм кызматкерлери	1659	388	140	3	2,5
Курулушчулар	18136	498	2631	89	14,5
Транспортчулар	24649	557	5839	86	23,7

1939-жылдын эл каттоосунун маалыматтарына караганда кыска мөөнөттүн ичиндеги социалисттик кайра куруулардын натыйжасында коомдун илимий-техникалык өзөгү, маданий-агартуучулук жана башкаруучу интеллигенциясы түптөлгөн. 1939-жылкы маалыматтарга таянсак, республикалык деңгээлдеги партиялык, мамлекеттик, кооперативдик жана коомдук мекемелердин жетекчилигинде 115 (14,3%) кыргыз иштеген, алардын ичинен 11 (9,6%) аялдар болгон. Ал эми район жана шаарлардын деңгээлинде – 1103 адам (42,2%), анын ичинде 103 (9,3%) аялдар ээлеп турган. Республикадагы сот жана прокурорлордун саны – 246 болсо, арасында 116 (47,2%) кыргыз эмгектенген, анын ичинде 8 (6,9%.) аял экендиги маалым. Техникалык персоналдын арасында 11 конструктор каттоодо болсо, ичинен бирөө кыргыз улутунун өкүлү болгон. Мамлекеттеги экономисттердин 3,4% (142 адам) кыргыз улутунда болсо,

анын ичинде 2 аял. 189 бухгалтердин ичинен – 5 аял. Бул тармактарда бир гана аялдар эмес, дээрлик жергиликтүү улут аз көрсөтүлгөндүгү менен, алардын аз санда болсо да көрсөтүлүшү ошол мезгил үчүн чоң жетишкендик болуп эсептелинген жана андан аркы өнүгүшүнө да маанилүү өбөлгө болгон.

Жогорудагы таблицада №21 берилген 1939-жылдагы Эл каттоонун жана ага кошумча бизге маалым болгон архивдик материалдарга түшүндүрмөнү баяндайбыз.

1939-жылдагы эл каттоо боюнча Кыргызстандагы социалдык катмардарды трансформациялануу процессинин негизинде – жумушчу, дыйкан, интеллигенция ич ара бир катар топторго (группаларга) бөлүнгөндүгүн байкоого болот. Таблицада көрсөтүлгөн социалдык страталардын ар бири бир канча топтордон турары ошол эле 1939-жылкы Эл каттоонун материалдарында кеңири берилген. Алсак:1) Мамлекеттик, партиялык, кооперативдик жана коомдук мекемелердин өкүлдөрүнө: республикалык, шаардык жетекчилер, соттор, прокурорлор, мекемелердин жетекчилери, магазиндердин директорлору, партия, профсоюздук уюмдардын кызматкерлери, алардын жетекчилери киргизилген.

2) техникалык кызматкерлерге: инженерлер, агроном техниктер, технологдор, ветеринардык врачтар, мастерлер, зоотехниктер;

3) медициналык кызматкерлерге: врачтар, тиш доктурлар, фельдшерлер, санитарлар;

4) маданий-агартуу кызматкерлерине: журналисттер, редакторлор, пропагандисттер, редакторлор, спорт мектептеринин мугалимдери;

5) искусствонун өкүлдөрүнө: актёрлор, режиссёрлор, музыканттар, дирижёрлор, художниктер;

6) юридикалык кызматкерлер: адвокаттар, юридикалык консултанттар;

7) көзөмөл коопсуздук кызматкерлер: пограничниктер ж.б

8) Байланыш түйүндөрүнүн кызматкерлерине: телеграфисттер, телефонисттер;

9) Соода ишканаларынын жана кампа кызматкерлери: складдардын башчылары, сатуучулар, дүкөндүн башчылары;

10) пландык-текшерүү кызматкерлери: экономисттер ж.б

- 11) эсеп кызматкерлери: бухгалтерлер, статисттер, кассирлер;
- 12) иш кагаз кызматкерлери: машинисттер ж.б.[2,ф.105.оп.12.573.4-5] киргендигин эл каттоонун материалдарында чагылдырылган. Ошол эле учурда 1939-жылкы эл каттоодо коомдук группаларды кооперативдик эмес деп бөлүп, ал тармакта эмгектенген социалдык топторду төмөнкүдөй катмарларга бөлгөн:
- 1) Айыл-чарба тармагында эмгектенгендер: колхоз, фермалардын башчылары, трактористтер, комбайнерлер, малчылар, чабандар;
 - 2) Тоо жумушчулары: забойщиктер, машинисттер, мастерлер;
 - 3) Металл иштетүүчүлөр: токарлар, фрезеровщиктер, слесарлар, темир усталар ж.б. катталган[2,ф.105,оп.12. 573.-с.5]. Демек, 1939-ж. Эл каттоосундагы материалдарына таянсак, Кыргызстандын социалдык структурасындагы өзгөрүүлөр боюнча бир катар жыйынтыктарга келүүгө болот:
- Совет бийлигини орношу менен 20 жылдан ашуун аралыкта социалдык-экономикалык чөйрөдө жүргүзүлөн реформалар – социалдык түзүлүштүн трансформациясына чоң таасирин тийгизген;
 - 20 жылдан ашуун аралыкта жаңы советтик интеллигенция, жумушчу дыйкан таптары жаңы пайда болгон. Аталган таптар ич ара бир катар страталарга (топторго) бөлүнө баштагандыгы Эл каттонун материалдарында так белгиленген.
 - Партиянын алдына койгон максаттарына жараша Совет өлкөсүндө союздаш эки гана тап жумушчу жана дыйкан жана интеллигенция катмары гана бар деп эсептелип, коомдогу башка страталарды аталган тиги же бул топтун өкүлдөрүнө кошуп эсептешкен.

Социализмди куруунун негизги максаттарыны бири болгон бир тектүү коомду куруу идеясына жараша коомдогу майда социалдык топторду өз алдынча катмар (страта) катары карашкан эмес. 20-жылдан ашуун аралыкта “эски буржуазиянын өкүлдөрүн”, бай-манаптарды, кулактарды тап катары жоюу саясатынын жүрүшү коомдук-социалдык структурасында өзгөрүүлөргө алып келген. Кыргызстандын социалдык түзүлүшүнүнүн трансформациялануу процессинин журушун төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица №23 [63,203].

Калктын социалдык курамы	1926-ж %	1937-ж %	1939-ж %
Жумушчулар жана кызматкерлер	11,3	27,0	35,0
Колхозчу дыйкандар жана кооперациялык кустарлар	87,2	8,5	4,3
Шаардык майда буржуазия, соодагерлер жана кулактар	1,5	–	–

Жогорудагы №23-таблицада көрүнүп тургандай, 1926-1939-жылдар аралыгында социалдык түзүлүштүн трансформациялануу процесстерин жыйынтыктарын көрүүгө болот. Алсак, жумушчулар жана кызматкерлер 1939-жылы 1926-жылга салыштырмалуу 23,7% өссө, колхозчу, дыйкандар жана кооперациялык кустарлар 82,9% кыскарган. Бул жерден айырмачылык өтө чоң пайызды түзгөнү көрүнүп турат. Бул көрүнүштү бир катар себептер менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, 1926-1939-жылдар аралыгындагы өнөр-жай, айыл-чарба тармагындагы болгон өзгөрүүлөр, соода-экономикалык мамилелер, жаңы коммуникациялык системалардын ишке кириши салттуу майда кол өнөрчүлөрдүн (кустарлар) сандык жактан кыскаруу процесстери күчөгөн. Көчмөн турмуштун талабына жооп берип келе жаткан майда кол өнөрчүлөрдүн салттуу кесиби бара бара күнүмдүк талаптарга туура келбей калган. Экинчиден, салттуу майда кол өнөрчүлөрдүн кыскарышы башка таптын өкүлдөрүнө сиңип кетишин тездеткен факторлордун бири катары- Совет мамлекетинин бир тектеш коомду түзүү идеологиясы чоң ролду ойногон деп айтууга негиз бар.

Жогорудагы №22 таблицадагы шаардык майда буржуазия, соодагерлер жана кулактар 1926-жылы 1,5% турган болсо, таблицадан 1939-жылы коомдук катмарлардын өкүлдөрүнүн жоюлушун байкоого болот. Бул көрүнүш коомдо эски таптын өкүлдөрү таптакыр жоголду, тапсыз социалисттик мамлекетти түзүү

идеясы толук ишке ашкандыгын айгинелеп турат. Демек, Кыргызстандагы социалисттик страцификациянын трансформацияланышынын анализи көрсөтүп тургандай, 1939-жылга карата “эзүүчү таптын” өкүлдөрү толук тап катары жоюлган. Ал эми айыл жергесиндеги майда товар өндүрүүчүлөрдүн социалдык статусу түп тамырынан бери өзгөрүлүп, алар кыштактардагы жеке дыйкандар, колхозчу дыйкандарга айланган.

30-жылдардын аягында жаны түптөлгөн өнөр-жай тармагынын, анын техникалык жактан өсүшүнөн улам, республикадагы өнөр-жай жумушчуларынын арасында жаңы адистердин пайда болгондугун байкоого болот. Алсак, слесарь, токарь, фрезеровщик, прессовщик, эксковаторщик, инструментальщик ж.б. адистер, жумушчу катмарынын чөйрөсүн кеңейткен. Алсак, 1937-1939-жылдардагы өнөр-жай тармагындагы жумушчулардын сандык жактан өсүүсүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица №24 [2,ф.105,оп,12.д.574.7]

Жылдар	өнөр-жай тармактарындагы жумушчулардын бир жылдык орточо саны	Ири өнөр-жай тармактарында
1937	25923	14,5
1938	27996	14,8
1939	31494	14,9
1940	29900	15,1

Жумушчулардын саны үчүнчү беш жылдыктын жүрүшүндө өнөр-жай тармактарында 600 адамга көбөйсө, майда өнөр-жай ишканаларында 2192 адамга көбөйгөн. Жумушчулардын арасында жергиликтүү элдин өкүлдөрүнүн кыргыздардын саны да жылдан-жылга өскөн. Биринчи беш жылдыкта кыргыз шахтерлору 28% дан ашкан эмес. 1940–жылдын башында гана көмүр кенинин салыштырма салмактуулугу 38% га чейин көтөрүлгөн. 1930-жылы шахтада иштеген 3871 кишинин 839 ун кыргыздар, 443 ун тажик жана өзбектер, калган 192 кишини башка улуттун өкүлдөрү түзгөн.

Ал эми төмөнкү №25 таблицадан 1926-жылдагы Эл каттоо менен 1939-жылдагы Эл каттоону материалдарын салыштыруу менен 1926-1939-жж. аралыгындагы айыл, шаар жергесиндеги жумушчулардын (эркек, аял) салыштырмалуу сандык өсүшүн көрүүгө болот.

Таблица №25 [2,ф.105,оп,12,д.574,л.7]

Област тар боюнча	Област тар боюнча	Жыл дар			Шаар боюнча			Айыл боюнча	
		Эркек	Эркек	аял	Жалпы			Эркек	аял
Жалал-Абад	Жалал-Абад	1939-1926-жылдагы эл каттоо боюнча	15417	12303	27720	Жалал-Абад	1939-1926-жылдагы эл каттоо боюнча	15417	12303
Ысык-Көл	Ысык-Көл		14713	11906	26619	Ысык-Көл		14713	11906
Ош	Ош		44068	35734	79802	Ош		44068	35734
Талас	Талас		-	-	-	Талас		-	-
Анын ичинде Талас селосу	Анын ичинде Талас селосу		-	-	-	Анын ичинде Талас селосу		-	-
Тянь-Шань	Тянь-Шань		2442	2110	4552	Тянь-Шань		2442	2110
Фрунзе	Фрунзе		66076	65317	131393	Фрунзе		66076	65317
Жалпы Кыргыз ССРи боюнча:	Жалпы Кыргыз ССРи боюнча:		142716	127370	270086	Жалпы Кыргыз ССРи боюнча:		142716	127370

1926-ж. эл каттоо боюнча	1926-ж. эл каттоо боюнча		6392 2	5715 8	1210 80	1926- ж. эл катто о боюн ча		6392 2	5715 8
-----------------------------------	-----------------------------------	--	-----------	-----------	------------	--	--	-----------	-----------

№25 таблицадагы областтар боюнча жумушчулардын сандык өсүшү көрсөтүлгөн. Таблицадагы өнөр-жай тармагында иштеген аялдардын санын өсүшүн көрүүгө болот. Алардын 1926-жылы 57 158 болсо, 1939-жылы 127 370 аял кишини түзүп, жалпысынан 70 212 кишиге көбөйгөндүгүн көрсөтүп турат [2.ф.105.оп.12.д.574.7]. Ошону мисалы катары эле, 30-жылдардын аягындагы өнөр-жай тармагында аялдардын эмгегин колдонуу өскөндүгүн да байкоого болот. 1926-жылга салыштырмалуу аялдар – жеңил өнөр-жай, тери иштетүү курулуш тармактарында эмгектене баштагандыгын байкоого болот. Ал эми, 1937-жылы аялдар республикада жумушчулардын 31,5% түзүп, негизинен женил жана бут кийим тигүүчү өнөр-жайларда иштешкен. [1,ф.99,оп,2,д.75,161]

Ал эми, жалпы эле 1928-1937-жж. аралыгында жумушчулардын санынын өскөндүгүн төмөнкү маалыматтан көрүүгө болот:

Таблица №26 [119,264].

1928 – 20 180 адам	1933 – 95 995 адам
1929 – 44 801 адам	1934 – 97 741 адам
1930 – 48 105 адам	1935 – 101 254 адам
1931 – 52 116 адам	1936 – 115 300 адам
1932 – 89 749 адам	1937 – 146 560 адам

Улуттук жумушчулардын салыштырмалуу салмагы өнөр-жай тармагында 2 эсе өскөн. Эгерде, 1929-жылы жумушчулар 15-16 % түзгөн болсо, жалпы жумушчулардын ичинен, 1937-жылы – 30% түзүп калган [97,161]. 30-жылдардын аягында Кыргызстанда партиянын идеологиясынын бир багыттары болгон “ жумушчуларды интеллигенцияга алмаштыруу” саясаты тескери таасир

тийгизген. Жыйынтыктап айтканда, 30-жылдардын аягында Кыргызстанда пролетариаттын диктатурасынын базисы жергиликтүү калктын жумушчуларынан эмес, көчүрүлүп келген жумушчулардын эсебинен түзүлгөн.

Социалисттик-агрардык кайра куруулардын натыйжасында советтик коомдо өз алдынча эмгектенип келген жеке дыйкан катмары жоюлуп, жаңы социалдык страта катары колхозчу-дыйкан табы түзүлгөн. Дж.Бактыгуловдун пикири боюнча; 1937-жылы 91,7% айылдагы чарбалар бириктирилсе, 1940-жылы 98,9% дыйкан чарбалары 1739 колхозду бириктирилген[63,246]. Белгилей кетчү көрүнүш, 1940-жылга карата колхоздордун санынын азайып кетишинин себеби, мурунку бир катар майда колхоздор бириктирилип чоң колхоздорго айланган. Совет бийлигинин жылдарындагы айыл жергесиндеги кулактарды тап катары жоюу, жер-суу реформаларынын жүргүзүлүшү, коллективдештирүүнүн ишке ашырылышы Кыргызстандын айыл кыштактарындагы социалдык стратанын негизин тузгөн дыйкан катмарлары терең өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 30-жылдардын башынан дыйканчылык жана мал чарбачылык менен кесиптенишкен массалардын арасында “орто дыйкан” катмарларынын өсүшү байкалган. Өзгөчө түштүк райондордогу 1927-1928-жылдарда жүргүзүлгөн жер-суу реформасынын натыйжасында өндүрүш каражаттарын кайра бөлүштүрүү процессинин натыйжасында орто дыйкандар катмарынын саны өсө баштаган.

Дыйкандардын социалдык-экономикалык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн тездеткен факторлордун бири катары-1918-жылдагы жалпы россиялык Советтердин “Жер жөнүндөгү” декрети башкы ролду ойногондугун белгилөөгө болот. Жерсиз дыйкандарга жер үлүшүнүн бөлүнүп берилиши жана кулак, бай-манаптардын чарбаларына карата Совет бийлигинин жасаган саясаты, дыйкандардын ички социалдык түзүлүшүндөгү “орто дыйкандаштыруу” (“осереднячивание”) социалдык теңдештирүүнү ишке ашырган. Эзүүчү таптардын мал-мүлкүн тартып алуу, сууну колдонуу укугун чектөө ж.б. аларга карата багытталган саясаттын натыйжасында көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын отурукташуу процессине өтүүсүнө шарт түзгөн. Мамлекет тарабынан конфискацияланган жерлерге кооперативдик уюмдар түзүлө

баштаган. Алсак, 1929-жылы 44 бай-манап ссылгага айдалып, конфискацияланган чарбалардын ордуна 48 коллективдүү чарба түзүлгөн. [2,ф.105,оп.4,д.56,77].

Айыл чарба тармагындагы дыйкандардын социалдык өзгөрүүсү 1-2 беш жылдыктар арасында активдештириле баштаган. 1939-жылга карата Кыргызстандагы колхозчу дыйкандар табы (кустарлар менен кошо) 886 000 адамды камтып, республикадагы жалпы калктын 60,7% түзүшкөн[19,29]. Колхоздордун түзүлүшү менен айыл жергесинде колхоз башкармалары, агроном, ферма башчылары, зоотехник колхоздун партиялык уюмунун секретарлары, бригадирлер, звено башчылары, учетчиктер сыяктуу колхоз системасында жаңы – социалдык иерархия түзүлүп калыптана баштаган. Колхоздук түзүлүштөгү жаңы элиталык топтордун, ошол эле учурда – чабан, малчы, тракторист, комбайнчы, талаа бригадири сыяктуу кесиптин жаңы ээлеринин жаралышын, 1939-ж. Эл каттоодо белгиленген[2.ф.105,оп.12,д.574,5].

Аталган колхоз системасындагы иерархиялык түзүлүштөрдүн арасындагы социалдык абал тез аранын ичинде эле өзгөрө баштаган. Катардагы чабан, сугатчы менен агроном, башкарманын материалдык абалы менен салыштырууга болбойт эле. Кыргызстандын коомундагы башка катмарлар сыяктуу дыйкандар социалдык абалы боюнча мамлекеттик тендештирүү абалына жете алган эмес. Колхозчунун эмгеги физикалык жактан чоң күч катары жумшалып аткарылгандыгына карабастан, жумушчу жана интеллигенцияга салыштырмалуу аз айлык акы төлөнгөн. Эмгек акынын аз төлөнүшү, дыйкандардын жашоо тиричилигинин, алардын социалдык абалынын, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн, эмгек кызыкчылыгынын төмөндөшүнө алып келген.

Совет мамлекетинин социалдык катмарларга карата жүргүзгөн саясатынын натыйжасында бай-манаптардын урпактары коомдо өздөрүн “эркин сезишпей”, “коомдогу коркунуч туудурган таптардын” өкүлдөрү катары карала баштаган. Алардын өкүлдөрүнүнүн мамлекеттик ж.б. кызматтарды ээлөө маселеси бир жактуу каралып келгендиги тарыхта белгилүү. Жыйынтыктап айтканда,

30-жылдардын аягында Кыргызстандын айыл-кыштактарындагы социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүшү төмөндөгүдөй:

Таблица.№27 [4,ф.1383,оп,10,д.117,л.61]

Айыл жергесинин социалдык курамы	Областтар					Кир. СССР
	Фрунзе	Ысык-Көл	Нарын	Жалал-Абад	Ош	
	1936-жыл					
1)Жумушчулар жана кызматчылар	24244 6	6454	2272	4167	942 5	46564
2)колхозчулар	40303	18668	15658	32546	455 84	152819
3)жеке чарбалар	5530	3171	950	4024	619 4	19869
	1937-жыл					
1)Жумушчулар жана кызматчылар	29085	6304	2058	4658	777 9	49879
2)колхозчулар	44412	19620	16067	36308	513 17	167724
3)жеке чарбалар	6030	3269	1207	3863	595 8	20327
	1939-жыл					
1)Жумушчулар жана кызматчылар	27403	7903	2874	5968	942 1	53589
2)колхозчулар	50287	22341	17876	38942	533 69	187815
3)жеке чарбалар	1870	1179	246	942	923	5160

1926-1939-жж. эл каттодогу айрым сттистикалык маалыматтарга таянып көрөлү. Мисалы, 1934-жылы республикада 3,3 миң мугалим, алардын ичинен 840 аялдар; 59,3% кыргыздар жана 14,7%башка улуттун өкүлдөрү болушкан. Өзүнүн социалдык теги боюнча мектепте эмгектенген мугалимдер төмөндөгүдөй бөлүнүшкөн: жумушчу жана батрактар-7,1%, кедей дыйкандар-61,7%, орто дыйкандар 17,0% түзүшкөн. Жогорку билимдүү жана бүтпөгөн

жогорку билимдүүлөр 14 адам болсо, атайы орто билимдүүлөр-840, калгандары башталгыч билимдүүлөр болушкан[94,2]. Демек, дыйкандар катмарынан интеллигенция катмарына өтүү мектептин билим берүү системасында орун алгандыгын белгилесек болот.

30-жылдардын аягында Кыргызстанда сандык жана сапаттык жактан интеллигенциянын потенциалы өсүүгө дуушар болгон, интеллигенция Совет мезгилинде калыптанып, анын идеясына, принциптерине терең сугарылган социалисттик коомдун жаңы катмарына айланган.

30-жылдардын аягында деле “выдвиженецтер” улуттук интеллигенциялынын калыптанышынын негизги булактарынын бири болуп кала берген. Мисалы, 1939-жылы советтик, партиялык жана комсомолдук кызматтарга 1200 жаңы советтик интеллигенциянын өкүлдөрү сунушталып [131,283] тийиштүү кызматтарды алып бара баштаган. Интеллигенциянын калыптануу процессине башка республикалардан келген кадрлардын ролу, алардын жардамы чоң болгон. Алдынкы кадрлардын жетишсиздигине байланыштуу 1930-1931-жылдары Средаз Бюро 139 тажрыйбалуу кызматкерлерди Кыргызстанга жөнөткөн[119,283]. Ал эми 1926-жылдан тарта Орто Азиядагы коммунисттик университеттин бүтүрүүчүлөрү жолдомо менен келе баштаган. 1-2- беш жылдыктар аралыгында Кыргызстанда Ленинграддан ар кыл тармактын өкүлдөрүнө боюнча адистерге иш бериле баштаган. Б. Султаналиев белгилегендей, эки беш жылдыктын аралыгында эле Кыргызстанга 300 гө жакын инженердик кадрлар келишкен[135,58]. Ал эми 1937-жылы болсо СССРдин СНК жана ЦК ВКП(Б) тапшырмасы боюнча эл комиссариаты Кыргызстанга борбордук окуу жайлардан бүтүргөн 50 агроном, 30 ветврач, 30 зоотехник, жана башка адистерди жөнөтүүгө милдеттендирилген[119,284]. Ал эми 1932-жылы Фрунзе шаарында педагогикалык институттун ачылышы менен РСФСРдин ири шаарларынан алдынкы интеллигенция өкүлдөрү, илимдин кандидаттары жиберилген. 1938-жылы Кыргызстанга эмгектенүү үчүн илимдин кандидаттары Г.Сухомлинов, Ф.Гурдонов, Я.Быков жана башкалар келишкен [119,285]. 1926-

жана 1939-жылдардагы Эл каттоонун материалдарын салыштырып көрсөк, 30-жылдардын аягында Кыргызстанда врачтар, инженерлер, жогорку окуу жайлардын мугалимдери, орто окуу жайлардын мугалимдеринин саны өскөндүгүн байкоого болот.

30-жылдардын аягында педагогикалык училищелер, институттар негизделип, орто мектептер үчүн кадрларды даярдоону күчөтө баштаган. 1936-жылы – 104, 1937-жылы – 137, 1938-жылы – 251, 1939-жылы – 658 бүтүрүүчүлөр аякташып, педагогикалык кадрлардын курамын толукташкан[98,73]. Үчүнчү беш жылдыктын башталышында, 1938-1939-окуу жылында Кыргызстанда мугалимдердин саны 1927-жылга караганда 7,3 эсе, 1914-жылга салыштырганда 45 эсе жогору өсүп, 980 адамды түзүп калган [98,74]. Жалпы статистикалык маалыматтарга таянсак, 1939-жылы Кыргызстандагы интеллигенция катмары төмөндөгүдөй картинана түзүп калган: элдик интеллигенция өкүлдөрү, башкаруу кызматкерлери менен кошуп алганда – 84728 адамды түзүп, анын ичинен инженердик-техникалык кызматкерлер – 5832, агроном, зоотехник, ветврачтар – 2962, медициналык кызматкерлер – 3358, мугалимдер, тарбиячылар жана илимий кызматкерлер – 15 003, адабият жана басма сөз – 452, агартуу кызматкерлери – 1528, искусство кызматкерлери- 1269, юристтер- 531, экономист, бухгалтерлер – 19844 түзүшкөн[19,37-42]. Ал эми, 1939-ж. эл каттоонун материалдарына таянсак, республикада ар бир кесиптин тармактары боюнча жогорку квалификациялуу адистердин өскөндүгүн болот: Республика боюнча жогорку билимдүү интеллигенция өкүлдөрү болгон. Ал эми, 1941-ж. карата республикада 3,7 миң орто атайын билимдүү жана 7,5 миң орто атайын билимдүү адистер даярдалып, алардын ичинен 2 миң инженер жана техниктер, 2,7 миң врачтар жана медициналык кызматкерлер, 3,7 миң мугалим жана маданият кызматкерлер, 7,3 миң агроном, зоотехник жана ветврачтар болушкан[94,195].

Ал эми, 1939-ж. жогорку билимдүү адистердин саны 847 болуп, алар 2,6% түзүшсө, кызматкерлердин ичинен орто атайын билимдүү, жогорку билимдүү, толук эмес орто билимдүү-17234 адам болушуп, алар 36,4%

түзүшкөн[8,208-203.2.оп.12.9.572.л.3]. Интеллигенция катмарынын ичинен медициналык тармакта иштеген аялдар 75,3% түзүшсө, алардан врачтар- 49,4%, ал эми маданий – агартуу кызматкерлер болсо 35%, искусство тармагында болсо- 31,2% түзүшкөн[2,ф.105,оп.12.д.572,л.85-91]. Ал эми 1926 жылы аялдардын ичинен акыл эмгеги менен иштегендер 24,5% болсо, 1939 жылы болсо бул күрсөткүч- 24,7% түзүп калган, бирок кызматкер катары эмгектенген аялдардын саны 18,3 миң адамдан туруп же болбосо-8,5% эсеге көбөйгөн.[94,213]. Кыргызстандын жалпы калкынын 13,8% акыл эмгеги менен эмгектенишкен адамдар түзүшкөн. Демек, интеллигенция катмарынын көпчүлүк бөлүгүн мугалимдер түзүшүп калгандыгын байкоого болот. Мындай көрүнүш партиянын чет жактагы райондордо кадрларды даярдоо пландарынын ишке ашырылышынын натыйжасы катары кароого болот.

Жыйынтыктап айтканда Кыргызстан коомундагы 20-30-жж. жүргөн өзгөрүү, 30-жылдардын аягында анын социалдык түзүлүшү толук өзгөрүүгө учурагандыгын төмөндөгү таблицадан көрүүгө болот:

Таблица. № 28 [94,с.215;2.ф.105. оп.12.9.572.л.43-44]

	1926	1937	1939	
			Баардык калк	
1.Жумушчулар жана кызматкерлер	11,3	21,0	33,7	1.Жумушчулар жана кызматкерлер
2. Колхозчу дыйкан жана кустардык коперативдик	-	64,5	62,2	2. Колхозчу дыйкан жана кустардык коперативдик
3. жеке дыйкандар жана кооперцияга кирбеген кустарлар	87,2	8,5	4,1	3. жеке дыйкандар жана кооперцияга кирбеген кустарлар
3. майда шаардык буржазия, соодагерлер жана кулактар	1,5	-	-	3. майда шаардык буржазия, соодагерлер жана кулактар

Таблицада белгиленгендей 30-жылдардын аягында Совет мамлекетинин максаттарынын бири болгон кулактар, буржазия өкүлдөрү толук тап катары жоюлгандыгын айгинелейт. Коомдун социалдык түзүлүшү: 62,2 % колхозчулар, майда кустардык чарбанын өкүлдөрүнөн, 33,7 % жумушчу жана кызматкерлерден, 4,1 % жеке дыйкан кооперцияга кирбеген катмарлардан туруштан. Демек, бул көрсөткүч 30-жылдардын аягында республиканын социалдык чөйрөсүндө стратификациялык процесс толугу менен аяктаганын билгизет. Кыргызстан коомунда социалдык тап катары жашап келишкен көп санда болбосо да, соодагерлер, кулактар, дин өкүлдөрү, ишкерлер, кол өнөрчүлөр ж.б. социалдык топтор толугу менен жоюлган.

Агрардык сектордогу болуп өткөн өзгөрүүлөр колхоз системасында эмгектенишкен чарбалык кызматкерлердин (агроном, бригадир, ферма башчысы ж.б) социалдык катмарын жараткан. Мындан сырткары чарбалык башкарууга аялдар тартыла баштаган. Маселен, 1931-жылы колхоз башкармалыгына, анын орун басарлыгына, секретар, ферма башчылыктарына 296 аял иштесе, анын 127 кыргыз улутунан болушкан. 1937-жылы болсо 28 аял колхоз башкармасы, орун басарлары кызматта-37, талаа бригадирлигинде-105, мал-чарба бригадирлигинде-30, ферма башчылыгында -54 аял кишилер иштеп турушкан[130,41-42].

Интеллегенция чөйрөсүндөгү партиялык, комсомолдук тармакта иштеген “кызматчылардын” катмары жаралып, калыптана баштаган. Алардын көпчүлүгү дыйкан жумушчулардын катарынан советтик- партиялык “кызматкер” деген социалдык топту түзө башташкан. Алсак, 1939-1940-жж. башкаруу кызматына 4000 адам жиберилсе, алардын ичинен 2440 жергиликтүү улуттун өкүлдөрү болушкан. Алардын көпчүлүгү шаардык, райондук, областтык партиялык, комсомолдук кызматтарды ээлешкен[94,199]. 1939-ж. тарта жогорку окуу жайларына кабыл алууда убактылуу киргизилген чектөөлөр жоюлуп, билим алуудагы студенттердин социалдык курамы өзгөрүүгө учураган. Мисалы, 1939-1940-окуу жылында республиканын жогорку окуу жайларында окуп жатышкан 2000 студенттин ичинен-20,3 % жумушчулар жана алардын балдарынан, 50,8 % колхозчу жана алардын балдарынан, 22,8 % кызматкерлер, алардын балдарынан болушкан[2.ф.105,оп.12.9.41.л.14]. Бул көрсөткүч интеллегенция катмарында “бөтөн элементтердин” жоюлуп, советтик интеллегенция катмары калыптанды дегенди түшүндүргөн. 30-жылдардын аягында интеллигенция өкүлдөрүнөн республикада жаңы социалдык-саясий страта өкүлдөрүн түзгөн коомдук-партиялык номенклатура түзүлгөн. Совет коомунда бул страта советтик башкаруучу, үстөмдүк кылуучу катмарга айланган десек болот.

Партиялык номенклатуралык стратага карата болгон негизги талап алар партиянын өкүлү болушу милдеттүү болгон.

Жыйынтык :

Кыргызстандагы социалдык түзүлүштүн трансформациялануу процессине анализ берип төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

- 30-жылдардын аягында Совет мамлекети көп жылдык саясаттын натыйжасында республикада экономиканы монополизациялоого багытталган күрөшүн аяктаган. Анын негизги өзөгү көп укладдуу чарбаларды жоюу, майда, орто чарбалык субъекттерди жок кылууга багытталган. Өндүрүштү улутташтыруу, ыкчамдатылган коллективдештирүүнү, индустриялаштырууну, кулактарды тап катары жок кылуу жана эркин экономикалык мамилелерди жоюуга багытталган болчу. Натыйжада, социалисттик уклад совет экономикасында монополистке айланып, мамлекет болсо аны тескөөчү органга айланат;
- 30-жылдардын аягында республикада стратификациялык процесстердин трансформацияланышы аяктап, анын натыйжасында түпкү элдин салттуу социалдык түзүлүшү жоюлат;
- Дыйкандар социалдык коомдо өз алдынча катмар катары жашап калган, бирок көз каранды эмес өндүрүүчүдөн мамлекетке толук баш ийген социалдык стратага айланган. Мамлекет тарабынан көтөрүлгөн ири айыл чарба өндүрүшүн түзүү максатына жеткен, бирок коллективдештирүү айыл жергесинде чоң кемчилдиктер менен коштолгон;
- Салттуу социалдык страталардын жоюлушу менен социалисттик коомдо жаңы колхозчу-дыйкан, жумушчу табы жана интеллигенция катмары пайда болгон;

КОРУТУНДУ

20-30-жылдардагы Кыргызстан коомунун социалдык структурасындагы трансформациялануу процессин стратификациялык метод менен изилдөө, коомдогу социалдык страталардын өз ара байланышын, алардын динамикалуу өзгөрүүсүн каралып жаткан мезгилдеги социалдык-экономикалык жана саясий шарттардын өңүтүндө кароо илимий иштин негизги өзөгүн түздү.

XX кылымдын башынан тарта 30-жылдардын аягына чейинки Кыргызстандагы коомдук социалдык стратификациялык процесстерге анализ берүүнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, аталган кыска мөөнөттүн ичинде стратификациялык түзүлүш эки ирет трансформацияланууга дуушар болгондугун белгилөөгө туура келет. Эки жолку трансформациялануу процесси коомдун табигый өнүгүүсүнүн натыйжасында эмес, тескерисинче, колониалдык доордогу Россия империясынын Орто Азиядагы жүргүзгөн саясатынын жана Совет мамлекетинин социализмди куруу пландарын ишке ашыруу үчүн жүргүзүлгөн социалдык-экономикалык модернизациялоонун шартына, принциптерине жараша болуп өткөн.

Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган саясаты 1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугун түзүү жана Жети-Суу, Сыр-Дарыя областтарын башкаруу боюнча «жобонун» кабыл алынышы менен аяктаган. 1876-жылы Кокон хандыгынын жоюлушу Фергана областынын түзүлүшү менен Кыргызстандын азыркы аймагы толугу менен Россия империясынын колониялык аймагы катары карала баштаган. Россия администрациясы тарабынан жүргүзүлгөн саясий, социалдык-экономикалык саясаттын натыйжасында коомдун социалдык түзүлүшү терең өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган.

Россия империясы тарабынан киргизилген жаңы административдик башкаруу системасы, тийиштүү «жоболор» (1867, 1871, 1873, 1888) эң оболу экономикалык мамилелерге таасирин тийгизип, жергиликтүү экономиканын өз алдынча трансформацияланышына бөгөт койгон. Империянын көчүрүп

келүү саясатынын кесепетинен улам жергиликтүү дыйкандар түшүмдүү, суулу жер тилкелеринен ажырашып, улуттук чөйрөдө социалдык карама-каршылык жарала баштаган.

Кыргызстандын Россияга каратылышы кыргыз коомунун салттуу социалдык стратификациясын трансформациялануусуна алып келген. Россия империясы өзү сословиялык мамлекет болгондугуна карабастан, жергиликтүү элдин социалдык түзүлүшүн тааныган эмес. «Орусташтыруу» саясатын ишке ашырууну максат кылган Россия империясы Түркстан крайындагы жергиликтүү элди «инороддук», «чет элдик» деген социалдык топко кошуп караган. 1897-жылдагы Бүткүл россиялык эл каттоонун материалы боюнча бул фактыны тактоо кыйынчылыкка турбайт. Жергиликтүү элдин салттуу стратификациялык түзүлүшү турмуш-тиричиликтин аң-сезимдин деңгээлинде гана карала баштаган.

Түркстан генерал-губернаторлугунун каратып алган аймактарды бириктирип, тийиштүү саясатты жүргүзүшү менен катар көчмөн жана жарым көчмөн шартта жашап жаткан кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө жергиликтүү калкка белгисиз болгон европалык страттардын өкүлдөрүн, колониалдык администрациялык чиновниктерди, өнөр-жай тармагында эмгектенген чиновник өкүлдөрүн, интеллигенция өкүлдөрүн, диний кызматкерлерди жана көчүп келген дыйкан катмарларын алып келди. Салттуу социалдык стратификациялык түзүлүштүн өзгөрүүсүнө жаңы келген европалык катмардын тийиштүү экономикалык, этникалык нормалары таасирин тийгизе баштаган.

XXк. башындагы жаңы өнөр-жай тармактарынын жанданышы соода-экономикалык мамилелердин өнүгүшү кыргыз коомуна жаңы кире баштаган социалдык тармактагы жаңылыктар жергиликтүү калктын арасынан жаңы социалдык страталардын (жаңы жумушчу табынын, интеллигенция өкүлдөрүнүн, соодагерлердин ж.б.) пайда болушуна өбөлгө түзгөн. Тактап айтканда, каратып алуу процесси жергиликтүү элдин салттуу социалдык

түзүлүшүнө жаңы страта өкүлдөрү болушкан соодагерлер, жумушчулар, интеллигенция, кол өнөрчүлөр, дыйкандар катмарларынын жаралышына шарт түзгөн.

Россия империясынын жеңил өнөр-жай тармагы үчүн арзан баадагы сырьенун булагын алуу максаты өзгөчө Фергана өрөөнүнүн тийиштүү уезддеринде пахтаны өстүрүүнү көбөйтүүгө алып келген. Пахтачылык менен кесип кылышкан дыйкан катмарынын өсүшү, алардын эмгегинин рентабелдүүлүгүн күчөтүп, ХХк. башында айыл чарбасынын бул тармагы кеңейген.

Түркстан крайынын областтарында Россиядан ташылып келинген фабрикалык товарлардын көбөйүшү менен катар жергиликтүү өндүрүштүк тармактын, кол өнөрчүлөрдүн кызматтык прогрессиясынын өзгөрүшүнө алып келген. Алсак, айрым кол өнөрчүлүк менен жасалып келинген турмуш-тиричилик буюмдары, темир ширетүү, кездеме токуу, чопо буюмдарын өндүргөн кол өнөрчүлөрдүн жоюлушуна өбөлгө түзгөн. Бирок, Түркстан крайы боюнча айыл чарба сырьесун кайра иштетүү тармагы гана өнүгө баштагандыктан, майда кустардык кол өнөрчүлүктүн продукциясына жергиликтүү элдин талабы күчтүү бойдон кала берген.

ХХк. башындагы Түркстан генерал-губернаторлугунун курамына кирген социалдык түзүлүштүн трансформациялык процесстери жөнүндө айтып жатып, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөр мурунтан келе жаткан салттуу коомдук турмушта калыптанып калган кыргыздардын уруктуугандык, куда-сөөктүк салтында калыптанып калган ички социалдык мамилелердин сакталышын, иденттүүлүк түшүнүктөрүн буза алган эмес.

Совет бийлигинин орношу менен большевиктер партиясы түпкү максаттарынын бири болгон тапсыз коомду түзүүгө киришет. Аталган максатка жетүү үчүн партиянын саясий жана идеологиялык багытына туура келбеген салттуу традициялык коомдон калган социалдык страталарды жоюу, трансформациялоо процессин баштаган. Кыргызстандын социалдык

түзүлүшүндө (жалпы эле советтик коомго тиешелүү көрүнүш болгон) экинчи ирет жергиликтүү элдин коомдун социалдык стратасы, административдик методдорду колдонуу менен үстүртөн өзгөрүүгө учурай баштаган. Социалдык түзүлүштүн экинчи жолу өзгөрүүсү таптык позициялык принциптердин ичинде ишке ашырылган.

XXк. 20-30-жылдары Совет бийлигинин башындагы большевиктер партиясы Кыргызстандын аймагында максаттуу жана ырааттуу түрдө жергиликтүү элдин өз алдынчалыгын жана маданиятын деформациялоо саясатын жүргүзө баштаган. Совет мамлекетинин бул жылдардагы социалдык саясаты эски социалдык түзүлүштү, мамилелерди реконструкциялоо жана социалисттик революциянын максаттарынын бири болгон жеке менчикти жоюуга багытталган.

Совет бийлигинин орношу менен «тап күрөшү», «буржуазиялык кадрларды нейтрализациялоо», аларды колдонуу, алар менен жаңы мамилелерди түзүү маселеси актуалдуу маселелердин бирине айланган. Өндүрүш каражаттарын улутташтыруу, конфискация, контрибуция жана реквизиция процесстеринин жүрүшү шаар жана айыл жергесинде айрым социалдык страталардын жок болушуна алып келген. Кыргыз элинин коомдук саясий турмушунда чоң ролду ойношгон бай-манаптар, атка минерлер, соодагерлер ж.б. социалдык топтун өкүлдөрү жоюлган. 1921-1922-жылдары жана 1927-1928-жылдары Кыргызстанда жүргүзүлгөн жер-суу реформаларынын натыйжасында жогорудагы страталардын жоюлушун тездетүүчү негизги факторлордун бири болгон. Бирок Совет бийлигинин алгачкы жылдарында тез аранын ичинде эле жеке менчик ээлери болгон бай-манаптарды жок кылуу саясаты ишке ашкан эмес. Тескерисинче, алардын көпчүлүгү жаңы түзүлүшкө адаптацияланышып, «Согуштук коммунизм саясатын», жаңы экономикалык саясаттын кыйынчылыктарын башынан кечиришип, тарыхый кырдаалдан чыгуу аракетин көрүшкөн. Тескерисинче,

бай-манаптар алгачкы жылдары улуттун өз алдынчалыгын сактап калууну көздөп, саясий күрөшкө аттанышкан.

XXк. 20-30-жылдарда тарыхый кырдаал бай-манаптарды, кол өнөрчүлөрдү, соодагерлерди, дегеле жеке менчик өндүрүшүн сактап калуунун альтернативалык жолунда турган эле. Коомдун өнүгүүсүнүн бул жолунан баш тартууга социалисттик революциянын, большевиктер партиясынын стратегиялык пландары мүмкүндүк берген эмес. Тескерисинче, Совет мамлекети алдыга койгон стратегиялык максаттарын ишке ашыруу үчүн рынок мамилелерин бузуу, экономиканы монополизациялоо, жеке менчикти жоюу жана аны менен байланышкан социалдык страталарды жок кылуу саясатын ишке ашырууга өткөн.

Жогорудагы аталган иш-чаралардын натыйжасы 30-жылдардын орто ченинде партиялык кол башчылардын билдирүүсү боюнча, өлкөдө толук бойдон «жеке менчик, бөтөн элементтер» жоюлган.

XXк. 20-30-жылдарындагы Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүндөгү көпчүлүк массаны жеке дыйкан чарбалары дыйкандар түзүшкөн эле. Марксисттик теория боюнча дыйкан ири-коллективдүү чарбаларда агрардык жумушчуларды алмаштыруу керек болчу. 20-жылдардын башындагы Совет мамлекетинин финансылык жана өлкөдөгү саясий кырдаалга байланыштуу (граждандык согуш, басмачылык кыймылы) агрардык кайра курууларды жүргүзө алган эмес. Жер маселеси жана ички социалдык мамилелер өзгөрүүсүз калып, орто дыйкандар өз позициясын сактап, айыл-кыштактарда таптык дифференциация жүргөн эмес. Жеке дыйкан айыл-чарба продукциясын өндүргөн негизги күч, социалдык катмар катары кала берген.

Ошол эле учурда Совет бийлиги жеке дыйкандарга карата алардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөөнүн жолуна түшкөн. Ушул максатта кедей дыйкандардын укуктарын, материалдык базасын чыңдоо үчүн комитеттер «Кошчу» союзу сыяктуу уюмдар түзүлгөн.

20-жылдардын орто ченинен баштап Совет бийлиги айыл жергесинде комплекстүү айыл чарба формалары болгон коммуна, артель, колхоз, совхоз чарбаларын түзө баштаган.

НЭП жана Кыргызстандагы 1921-1922, 1927-1928-жж. жүргүзүлгөн жер-суу реформалары айыл жергесиндеги социалдык түзүлүштү өзгөртүүгө позитивдүү салым кошкон иш-чаралардын бири болгон. Иш жүзүндө жерсиз чарбалар жоюлуп, кедей дыйкандар тийиштүү жер үлүшүнө ээ болушуп, орто дыйкандардын Совет бийлигине карата болгон мамилеси өзгөрө баштаган.

Бирок, Совет бийлиги агрардык түзүлүштөгү мындай өзгөрүүлөргө канааттанган эмес. Ошондуктан кедей дыйкандар катмары дыйкан массасынын көпчүлүк бөлүгүн түзүшкөн жана жеке чарба жүргүзүү формасы өзүнүн мүмкүнчүлүгүн аткарып бүтүп, анын ордуна коллективдүү чарба уюмун түзүү керек деген тезистин негизинде өлкөдө коллективдештирүү процесси башталган.

Коллективдештирүү процесси иш жүзүндө «мажбурлоо», «күч колдонуу» административдик методдор менен жүргүзүлүп, айыл жергесиндеги социалдык түзүлүштүн бузулушуна алып келген. Натыйжада «жаңы колхозчу дыйкан» стратасы пайда болгон.

XXк. 20-30-жылдарында агрардык сектордогу саясий куугунтук улуттук интеллигенциянын жана мусулман духовенствосунун өкүлдөрүнө да карата багытталган. Республиканын алдыңкы өкүлдөрүнүн катмарын түзгөн улуттук интеллигенция – улуттук өз алдынчалык «болуу» идеясын көтөрө баштаган. Эркин ой, сын-пикир айтуу демилгеси партиянын идеясына туура келбеген. «Эл душманы», «улутчул» деген күнөө тагылып, кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү саясий куугунтукка учуруган. 30-жылдардагы саясий репрессияларга карабастан республиканын билим берүү тармагында кадрларды даярдоо багытында бир катар ийгиликтерге жетишилип, 30-жылдардын аягында республикада орто жана жогорку окуу жайлардын системасы түзүлгөн. Улуттук кадрларды даярдоо маселеси чечиле

баштаган. Тийиштүү адистер менен камсыз кылууда Москва, Ленинград шаарларынан келишкен интеллигенция өкүлдөрү чоң ролду ойношкон. Өлкөдө интеллигенциянын искусство, адабият, өнөр-жай, айыл-чарба тармактарында иштеген кадрлары өсүп чыккан.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

XXк. 20-30-жылдарындагы Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө анализ берүү менен төмөнкүдөй практикалык сунуштарды берүүгө болот:

-Илимий-изилдөө практикасында коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүүдө стратификациялык ыкманы кеңири колдонуу сунушталат;

-Кыргызстандын социалдык саясатын ишке ашырууда ар бир социалдык катмарлардын адаптациялануу мүмкүнчүлүгүн, рынок мамилелеринин шартында алардын каалоосун канааттандыруу жана ага байланыштуу социалдык жардамдын формаларын, багытын ишке ашыруу зарыл;

- Бүгүнкү күндө мамлекеттик денгээлде ар бир мамлекеттин өзөгүн түзгөн калктын ортоңку катмарынын калыптануусун пландоо жана аны ишке ашыруу керек. Бул чараларга: кичи жана ортоңку бизнести колдоо, жеке ишкердик жүргүзгөндүргө салык жеңилдиктерин азайтуу ж.б. боюнча этаптуу мамлекеттик программаларды ишке ашыруу зарыл;

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

I. Архивдик булактар

1. ЦГА КР ф.99. оп.2. д.19
2. ЦГА КР ф.105. оп.21. д.15.
3. ЦГА КР ф.1383. оп.1. д.162.
4. ЦГА КР ф.740. оп.1. д.25

II. Официалдуу материалдар. Статистикалык жыйнактар

5. Бюллетень Средне-Азиатского Государственного Университета.- Ташкент, 1924.- вып. 1-6.
6. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Кирг. АССР [Текст]. – М.: Изд. ЦСУ Союза ССР, 1928.- Т.У111 . – 200с.
7. Второй пятилетний план развития народного хозяйства и социально-культурного строительства Киргизской АССР [Текст]. – Фрунзе: [б.и.], 1932.- 72с.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 г. СССР [Текст].- М.: Изд. ЦСУ союза ССР, 1928.- Т.17. – 165с.
9. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Кирг. АССР [Текст].- М.: Изд. ЦСУ союза ССР, 1930. –Т.42.-С.123-130.
10. Всесоюзная перепись населения 1939 г. [Текст]: Основные итоги. – М.: Наука, 1992. -140с. 11.
11. Всесоюзная перепись населения 1937г. [Текст]: Краткие итоги. – М.: Ин-т истории СССР, 1991.-112с.
12. Всесоюзная перепись населения 1926 г. [Текст].- М.: [б.и.], 1928.- Том.8. Казахская ССР; Киргизская АССР.
13. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Киргизская АССР [Текст]: Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. – М.: [б.и.], 1928.- Т. VIII. -197с.
14. Всесоюзная перепись населения 1937 [Текст]: Краткие итоги. - М.: [б.и.], 1991.- 190с.
15. История индустриализации Киргизской ССР. 1926-1941 гг. [Текст]: Док. и

- материалы. – Фрунзе: [б.и.],1972.-156с.
- 16.Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР[Текст].- М.: [б.и.],1939.-164с.
 17. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР[Текст].- М.: [б.и.],1934.-134с.
 18. Итоги земельно-водной реформы в южных кантонах Киргизии[Текст].- Фрунзе: [б.и.],1928.-90с.
 19. Киргизия в цифрах[Текст]: Стат.сборник.- Фрунзе: [б.и.],1977.-156с.
 - 20.Киргизия за 30лет Советской власти[Текст].-Фрунзе: [Текст],1948.- 148с.
 - 21.Киргизстан за 50 лет Советской власти[[Текст].-Фрунзе: [б.и.],1967.-186с.
 - 22.Коммунистическая партия Киргизии в резолюциях съездов и конференций[Текст].-М.: [б.и.], 1984.-Т.2.1.-228с.
 - 23.КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. [Текст].- М.: [б.и.],1984.-Том 5.-230с.
 - 24.Краткий статистический справочник хозяйственного и социально-культурного строительства Киргизской ССР за 20 лет Великой Октябрьской социалистической революции [Текст].- Фрунзе: [б.и.],1937.-242с.
 - 25.Культурное строительство в Киргизии (1918-1929)[Текст].- Фрунзе: [б.и.],1957.- Т.1.-123с.
 - 26.Культурное строительство в Киргизии (1930-1941) [Текст].-Фрунзе[б.и.],1960.- Т.II.- 128с.
 - 27.Кыргызстан за годы Советской власти [Текст]:Статистический сборник.- Фрунзе: [б.и.], 1970.-178с.
 - 28.Материалы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917-1920 гг. [Текст].- Ташкент:[б.и.],1924.-Вып. 1-3.-380с.
 - 29.Материалы к отчету областного комитета первому съезду КП(б) Киргизии (за 1934-1937гг.) [Текст].-Фрунзе: [б.и.], 1937.-134с.
 - 30.Материалы по обследованию туземного русскоого старожильского.... Семиреченский област[Текст].-Верный: [б.и.],1916. –Т.7.-553с.
 - 31.Обзор Семиреченской области за 1901 г. [Текст].- Верный: [б.и.],1902.-115с.

32. Образование Киргизской Автономной ССР [Текст]: Материалы и документы.- Фрунзе: [б.и.], 1928.-118с.
33. Отчет о работе правительства Киргизской ССР за 2 года (март 1927-апрель 1929г.) [Текст].- Фрунзе: [б.и.], 1929.-129с.
34. Пален, К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане[Текст].- СПб.: [б.и.], 1911.-Ч.1.-118с.
35. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897[Текст].- СПб.: [б.и.], 1905.-230с.
36. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Текст].- СПб.: [б.и.], 1905.-Т. LXXXV. Семиреченская область. –С.65-134.
37. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Текст].- СПб.: [Текст], 1904.-Т. LXXXIX. Ферганская область. .-С.134-142.
38. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. по Каракольскому и Нарынскому уездам Семиреченской области по категориям населения в сравнении с итогами Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. [Текст].– Верный: [б.и.], 1921.-115с.
39. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. По Пишпекскому уезду Семиреченской области по категориям населения в сравнении с итогами Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. [Текст]. – Верный: [б.и.], 1921.- 1113с.
40. Проект Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях [Текст]. – СПб.: [б.и.], 1867.-32с.
41. Проект Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях[Текст]. – СПб.: [б.и.], 1888.-36с.
42. Промышленная перепись в Туркестанской республике[Текст].- Ташкент: [б.и.], 1924. .-Вып.2-4.-196с.
43. Рабочий контроль и национализация промышленности в Туркестане (1917-1920 гг.) [Текст]: Сборник документов.-Ташкент: [б.и.], 1955.-122с.
44. Раскрепощение женщин Киргизии Великой Октябрьской социалистической революцией (1917-1937гг.) [Текст]: Сборник документов. – Фрунзе: [б.и.], 1983.–

113с.

45.Резолюция IX съезда Советов Туркестанской Советской республики (17-30 сентября 1920 г.) [Текст]. –Ташкент: [б.и.],1920.-109с.

46.Статистический обзор Ферганской области за 1911г.[Текст].–Ташкент: [б.и.],1920.-125с.

47.Статистический ежегодник 1917-1923гг. [Текст].- Ташкент:[б.и.],1924.-Т.1.-145с; Т.2.-139с.

48.Численность, состав движения населения Киргизской ССР за 50 лет [Текст].–Фрунзе: [б.и.],1973.-148с.

III. Адабияттар. Илимий монографиялар

49.Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер.[Текст]/С.М. Абрамзон.-Бишкек: [б.и.].– 1999.-

50.Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст]/С.М.Абрамзон.– Фрунзе: [б.и.].– 1990. –

51. Айтбаев, М.Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX – начале XX вв. [Текст] / М.Т. Айтбаев. – Фрунзе: [б.и.].– 1962. – 195 с.

52.Алпацкий, П.К. К истории оседания кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии Фрунзе:[б.и.],1959.-123с

53.Аминов, И. Яхуди [Текст]/И.Аминов // Под небом Киргизстана. – Фрунзе:[б.и.],1991.-123с.

54.Андреев, И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по частиКолыванской иТобольской губерниях крепостям, собранное о 1785 году капитаном Андреевым[Текст]/И.Г.Андреев// Новые ежемесячные сочинения. – СПб., 1795 –1796. – Ч. СХV– СХVІІІ. –С.39-58.

55.Аристов, Н.А Усуни и кыргызы или кара – кыргызы[Текст]/Н.А.Аристов.– Бишкек: [б.и.],2001.-

56. Арзыматова А.А. Помышленность Кыргызстана вторая половина XIX – XXвв. Теоретико-методологические проблемы. [Текст]/А.А.Арзыматов.– Бишкек: [б.и.],2008.-300с.
- 57.Аттокуров, С.А. История индустриального развития Киргизии (1917-1937 гг.) [Текст]/С.А.Аттокуров.– Фрунзе: [б.и.],1965.-186с.
- 58.Аттокуров, С.А. Кыргыздар XIXкылымда.[Текст]/С.А.Аттокуров.–Бишкек : [б.и.],2003.-218с.
- 59.Бадырхан, А. З. Красный Курдистан[Текст]/А.З.Бадырхан. – Бишкек:[б.и.], 2009.-111с.
- 60.Байбулатов, Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции[Текст]/Б.Байбулатов.– Фрунзе: [б.и.],1958.-105с.
- 61.Бактыгулов, Дж.С.Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования[Текст]/Дж.Бактыгулов.–Фрунзе: [б.и.],1971.-220с.
- 62.Бактыгулов, Дж.С. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов Киргизии (1929-1937гг) Фрунзе: [б.и.], 1991.-148с.
- 63.Бактыгулов, Дж.С. Социалистические преобразования киргизского аила (1928-1940) [Текст]/Дж. С. – Фрунзе: [б.и.], 1978.-148с.
- 64.Батырбаева, Ш. Ж.Население Кыргызстана в 20-50-е годы XX века: историко-демографический анализ[Текст]/Ш.Ж.Батырбаева.–Бишкек: [Текст],2003.-178с.
- 65.Батырбаева, Ш. Источниковедческие проблемы использования материалов переписи населения 1926, 1937 и 1939гг.В изучении демографической истории Кыргызстана // интернет булагы
- 66.Будянский, Д.М. Земельно-водная реформа в Южной Киргизии в 1927-1928гг. [Текст]/Д.М.Будянский. – Фрунзе: [Текст], 1968.-156с.
- 67.Буров-Петров. На борьбу с байством и манапством [Текст]/ Буров-Петров.– Фрунзе: [б.и.],1927.-108с.
- 68.Валиханов,Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах[Текст]/Ч.Ч.Валиханов.- Алма-Ата: [Текст],1985.-Т.2.- 320с.

- 69.Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах[Текст]/Ч.Ч.Валиханов// Соб. соч. в пяти томах.- Алма-Ата: [б.и.],1985.-Т.2.-С.138-156.
- 70.Васильев, В.А. Семиреченская область как колония и роль в нем Чуйской долины[Текст]/В.А.Васильев.-Л.: [б.и.],1915.-178с.
- 71.Венюков, М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны[Текст]/М.Венюков // Записки ИРГО.- Спб.: [б.и.], 1861.- К.4.-С.49-56.
- 72.Винников, Я.Р. Изменения в этнической географии Средней Азии(1913-1959гг) [Текст]/Я.Р.Винников. - М.: [б.и.],1964.-230с.
- 73.Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах[Текст]/ Воронин-Нифантьев// Записки ИРГО.Общая книжка.5.-Спб.: [б.и.],1851.-34-42.
- 74.Гаврилов, М.Ф. Манап[Текст]/М.Ф.Гаврилов// Современный аул в Средней Азии.-Ташкент.: [б.и.],1927.- Вып.10.-23-32.
- 75.Гаврилов, М.Ф. Классовый состав “букары” горной Киргизии[Текст]/М.Ф.Гаврилов// Современный аул Средней Азии.-Ташкент: [б.и.],1927.-вып. 10.- С.43-51.
- 76.Гаврилов, Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае [Текст]/Н.Гаврилов.-СПб.: [б.и.],1911.-122с.
- 77.Гасанов, А. Г. Азербайджанцы в Кыргызстане[Текст]/А.Г.Гасанов.- Бишкек: [б.и.],2000.-105с.
- 78.Гидденс, Э. Социальная стратификация[Текст] /Э.Гидденс.-М.: [б.и.],1995.-145с.
- 79.Гродеков, Н. И. Киргизы и кара киргизы Сырдарьинской области[Текст]/Н.И.Гродеков.- Ташкент: [б.и.],1889.-98с.
- 80.Губаева, С.С Население Ферганский долины в конце XIX – начале XX вв. (Этнокультурные процессы) [Текст]/С.С.Губаева. – Ташкент: [б.и.],1991.-111с.
- 81.Данияров, С.С. Культурное строительство в Советском Киргизстане (1918-1930 гг.) [Текст]/. – Фрунзе,1963
82. Данияров, С.С. Становление Киргизской советской культуры(1917-1924гг) [Текст]/. – Фрунзе,1983.- 156с.

83. Джуманалиев, А. Политическая история Кыргызстана [Текст] / А. Джуманалиев. - Бишкек: [б.и.], 2002. - 44 с.
84. Джунушалиев, Ж. Время созидания и трагедий 20-30-е годы XX в. [Текст] / Ж. Джунушалиев. - Бишкек: [б.и.], 2003. - 121 с.
85. Джунушалиев, К. Развитие товарно-денежных отношений до революционной Киргизии [Текст] / К. Джунушалиев. - Фрунзе: [б.и.], 1965. - 110 с.
86. Джунушалиева, Т.Д. Культурная политика государства Кыргызстане: этапы и пути реализации вторая половина XIX конец 30-х гг XX в. [Текст] / Т.Д. Джунушалиева. - Бишкек: [б.и.], 2005. - 230 с.
87. Есипов, Н.С. Промышленное Киргизии Киргизии [Текст] / Н.Е. Есипов. - Фрунзе: [б.и.], 1965. - 110 с.
88. Есипов, Н.С.: История индустриального развития Киргизии (1917-1937) Киргизии) [Текст] / Н.И. Есипов. - Фрунзе: [б.и.], 1965. - 110 с.
89. Жолоховцев, В.Б. и др. Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населен 1937 года [Текст] / В.Б. Жолоховцев, И.Н. Киселев, Ю.А. Поляков. - М.: [б.и.], 1996. - 187 с.
90. Зарубин, И.И. Список народностей Туркестанского края [Текст] / И.И. Зарубин. - Л.: [б.и.], 1925. - С. 12
91. Заславская, Т.И., Ривкина, Р.И. Социология экономической жизни: [Текст] / Т.И. Заславская. - М.: [б.и.], 2001. - 125 с.
92. Ибраимов, И.И. Партийная организация Киргизии в борьбе за Киргизии в борьбе за развертывание колхозного движения [Текст] / И.И. Ибраимов. - Фрунзе: [б.и.], 1965. - 133 с.
93. Изменения социально-классовой структуры населения Киргизии в годы строительства и упрочения социализма (1917-1961 гг.) [Текст]. - Фрунзе: [б.и.], 1989. - 128 с.
94. Ильясов, С.И. Колхозно кооперативное и строительство в Киргизии (1918-1928 гг.) [Текст] / С.И. Ильясов. - Фрунзе.: [б.и.], 1959. - 111 с.
95. История индустриализации киргизской ССР (1926-1941) [Текст]. - Фрунзе: [б.и.], 1972. - 145 с.

- 96.История советского рабочего класса Киргизстана [Текст]. – Фрунзе: [б.и.],1966.-138с.
97. История советского крестьянства Киргизстана[Текст]. – Фрунзе: [б.и.],1972.-607с.
- 98.Каракеев, К. История культурногокультурного строительства в Киргизстане[Текст]/К.Каракеев.-Фрунзе: [б.и.],1968.- 134с.
- 99.Кара-Мурза, С.К. Советская цивилизация[Текст]/С.К. Кара-Мурза.-М.: [б.и.],2011.-Кн.1.-211с.
- 100.Кауфман, А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края [Текст] / А. Кауфман. – СПб.: [б.и.],1903.-180с.
- 101.Кивман, М.С. Чуйский район Киргизской АССР [Текст]/ М.С.Кивман.– Фрунзе: [б.и.], 1931.-100с.
- 102.Кожоналиев, С.К. Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции [Текст]/С.К.Кожоналиев.- Фрунзе: [б.и.],1963.-98с.
- 103.Костенко, Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности[Текст]/Л.Костенко. – СПб.: [б.и.],1871.-118с.
- 104.Кочкунов, А. Этнические традиции кыргызского народа (Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) [Текст]/А.Кочкунов.-Бишкек: [б.и.],2013.-С.39,40.
105. Кронгардт, Г.К. Население Киргизии в трети XIX –начале XX века (по материалам северных районов) [Текст] /Г.К.Кронгардт.-Фрунзе: [б.и.],1989.-112с.
- 106.Кронгардт, Г.К. Население Кыргызстана во второй половине XIX- начале XXвв. [Текст] Г.К.Кронгардт. –Бишкек: [б.и.], 1997.-118с.
- 107.Кушнер, П. Горная Киргизия(социологическая разведка) [Текст]/П.Кушнер.-М.: [б.и.] , 1929.-123с.
- 108.Кыргызско-русский словарь [Текст] / 2 том-сост. Юдахин К.К. –Москва, [Текст] / 1965
- 109.Кыргызстандын тарыхы 3 томдук [Текст] .-Бишкек: [б.и.],2016.-Т.2.-345с.

110. Лайок, Л.И. Сельское хозяйство[Текст] / Л.И.Лайок // Современный аул.- Алматы, 1984.– С. 30
111. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах[Текст]/В.И.Ленин. –М.: Политиздат, 1965.- Т.39.-287с.
112. Маанаев, Э Деятельность Комунистической партии Киргизии по дальнейшему повышению роли интеллигенции в условиях социализма[Текст]/Э.Маанаев. –Фрунзе: [б.и.],1975.-168с.
113. Маанаев, Э., Курманов, З., Курумбаева, Г. Киргизская интеллигенция: становления, роль в обществе, политике, жизни[Текст]/ Э.Маанаев, З.Курманов, Г.Курумбаева.- Бишкек: [б.и.],2010.- 156с.
114. Мамбеталиева, К. Быт и культура шахтеров киргизов каменноугольной промышленности Киргизии [Текст] /К.Мамбеталиева. –Фрунзе:[б.и.],1963.-С.20.
115. Масальский, В.А. Туркестанский край [Текст] /В.А.Масальский. –СПб: [б.и.],1913.-87с.
116. Мокеев, А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане[Текст] /А.Мокеев.- Бишкек:[б.и.] ,2010.- 118с.
117. Мусин, Х.М. Рабочий класс Советской Киргизии (1917-1963 гг.) [Текст]/Х.М.Мусин. – Фрунзе: [б.и.],1963.-128с.
118. Невин, Р.И. Социальная стратификация [Текст] /Р.И.Невин.-М.: [б.и.], 1991.-134с.
119. Орозалиев, К.К. Исторический опыт перехода киргизского народа к социализму минуя капитализм [Текст] /К.К.Орозалиев. –Фрунзе:[б.и.],1974.-264с.
120. Плоских, В.М. Кыргызы и Кокандское ханство[Текст] /В.М.Плоских. - Фрунзе :[б.и.],1977.-115с.
121. Погорельский, П, Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. [Текст] /П.Погорельский,В.Батраков. –Фрунзе: [б.и.],1978.-90с.
122. Под небом Киргизстана[Текст] .- Фрунзе: [б.и.],1991.- 140с.
123. Русские путешественники и исследователи о киргизах[Текст].- Фрунзе: [б.и.],1973.-116с.

124. Рыскулов, Т. Революция и коренное население[Текст] /Т.Рыскулов.- Ташкент: [б.и.], 1925.- 100с.
- 125.Сафаров, Г. И. Колониальная революция[Текст]/Г.И.Сафаров. – М.: [б.и.], 1921.-98с.
- 126.Сахаров, М.Г. Оседание кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии[Текст]/М.Г.Сахаров. – М.: [б.и.],1934.-89с.
- 127.Северцов, Н. А. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня,совершенные по поручению Русского Географического Общества [Текст] / Н. А. Северцов. – СПб.: [б.и.],1873.-154с.
- 128.Семенов-Тян-Шанский П.П. Мемуары [Текст]/П.П.Семенов-Тян-Шанский . –Москва.: [б.и.], 1946.-122с.
- 129.Современный аул Средней Азии (Социально-экономический анализ) Загарная волость Каракол-Нарынского округа Киргизской АССР[Текст].- Ташкент: [б.и.],1927.-Вып.Х.-92с.
- 130.Соктоев, И.А. Партийное руководство формированием советской интеллигенции в Киргизии(1925-1940) [Текст] /И.А.Соктоев. – Фрунзе:[б.и.], 1969.-113с.
- 131.Соктоев, И.А. Рожденная Великим Октябрем[Текст] /И.А.Соктоев.– Фрунзе: [б.и.],1989.-95с.
- 132.Соктоев, И.А. Формирование и развитие советской интеллигенции Киргизстана[Текст] /И.А.Соктоев. – Фрунзе:[б.и.], 1981.-102с.
- 133.Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы[Текст] /Б.Солтоноев.- Бишкек: [б.и.],1993.-Китеп 2.- 111с.
- 134.Сталин, И.В. Доклад на VIII Всесоюзном Чрезвычайном съезде советов[Текст] /И.В.Сталин.-М.: [б.и.],1936.- 23с.
- 135.Султаналиев, Б.Историческая роль Ленинграда в подъеме экономики и культуры Киргизии[Текст] /Б.Султаналиев. – Фрунзе: [б.и.], 1965.-58с.
- 136.Сушанло, М. Дунгане в Семиречье: Дооктябрьский период[Текст]/М.Сушанло. – Фрунзе[б.и.],1959.-138с.

- 137.Талызин, А. Пишпекский уезд [Текст]:Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный: [б.и.],1898.-87с.
- 138.Татыбекова,Ж.С. Очерки социального преобразования экономики Киргизии[Текст] /Ж.С.Татыбекова.-Фрунзе:[б.и.],1959.-95с.
- 139.Желуховцев, В.С. Национальная и социальная структура населения Киргизии(конец XIX -30-е годы XX[Текст]/В.С.Желуховцев.-Бишкек: [б.и.],1987.-117с.
- 140.Терентьев, М.А История завоевания Средней Азии[Текст]/М.А.Терентьев. – СПб.: [б.и.],1906. – Т. I.-138с.
- 141.Тимковский, Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах[Текст] /Е.Тимковский. – СПб.: [б.и.],1824.-Ч.1.-123с.
- 142.Усенбаев, К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства[Текст] /К.У.Усенбаев.- Фрунзе[б.и.] , 1961.-145с.
- 143.Фатьянов, А.И. Хозяйственное и культурное строительство Киргизии. [Текст] /А.И.Фатьянов.- Фрунзе: [б.и.],1927.-96с .
- 144.Хелимская, Р. «Тайна Чоң-Таша» [Текст]/Р.хелимская.- Бишкек:[б.и.], 1994. – С. 30-34.
- 145.Чиркин, Г.Ф. Положение переселенческого дела в Семиречье [Текст] /Г.Ф.Чиркин.-М.: [б.и.],1908.-89с.
- 146.Чокушев, Б. Классовая борьба в киргизских аилах (1918- 1932 гг.)/Б.Чокушев. – Фрунзе: Илим, 1990. -128с.
- 147.Чормонов, Б.Ш., Сидоров А.Ф. Промышленный прогресс в Киргизской ССР[Текст] /.-Фрунзе[Текст] /Б.Ш.Чормонов,А.Ф.Сидоров.- Фрунзе: [б.и.],1956.-156с.
- 148.Чыймылова, Б .Д. Трудящиеся Киргизии в борьбе за выполнение второй пятилетки в области промышленности и транспорта (1933- 1937 гг.) [Текст] /Б.Д.Чыймылова.– Фрунзе: [б.и.],1959.-178с.

149. Чыймылова, Б.Д., Уметов Ж. Развитие промышленности Киргизии в годы довоенных пятилеток [Текст] /Б.Д.Чыймылова, Ж.Уметов. – Фрунзе: [б.и.], 1967. –С.40-41.
150. Шерстобитов, В.П. Ленин и крестьянство Советского Востока [Текст] /В.П.Шерстобитов.-Фрунзе: [б.и.],1964.-112с.
151. Шерстобитов, В.П. Новая экономическая политика в Киргизии.(1921-1937гг.[Текст] /В.П.Шерстобитов.- Фрунзе: [б.и.],1963.-109с.
152. Шкапский, О. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос в Семиречинской области [Текст] /О.Шкапский.-СПб.: [б.и.],1906.-94с.
153. Шкаратин, О.И. Социальная стратификация [Текст] /О.И.Шкаратин.-М.: [б.и.], 1995.-130с.
154. Ярков, А.П. Татары и башкиры в Кыргызстане [Текст]: Историко – культурный портрет. – Бишкек : [б.и.], 1996.-Ч.1.-159с.

IV. Илимий макалалар

155. Абрамзон, С.Н. Манапство и религия [Текст] /С.Н.Абрамзон // Советская этнография.-1932.- № 2.-43-48.
156. Вебер, М. Основные понятия стратификации [Текст] /М.Вебер// СОЦИС.-М., 1994. -№ 5. –С.12-18.
157. Емельянов, Н. Материалы для статистики Туркестанского края. Движение населения [Текст]/Н.Емельянов// Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1885.- С.34
158. Загряжский, Г. Заметки о народном самоуправлении у каракиргиз [Текст]/Г. Загряжский//Материалы для статистики Туркестанского края.- Спб [б.и.],1874.-Вып 3.-С.45-49.
159. Жирпомская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937 и 1939 годов. История подготовки и проведения [Текст]/В.Б.Жирпомская//История СССР.-М., 1990.- №3.-С.56-67.
160. Плоских, В.М. Динамика численности населения Киргизии за 100 лет [Текст]/В.М.Плоских// Известия АН. Кирг. ССР.-Фрунзе, 1964.- № 6. –С. 20-26

161. Стариков, Е. Новые элементы социальной структуры [Текст]/ У Е. Стариков // Коммунист. – 1990. – № 5. – С.30 – 41
162. Тайлакова, А.И. Миграционные процессы в Кыргызстане 30-е годы XX века. [Текст]/А.И.Тайлакова // Социальные и гуманитарные науки.- Бишкек, 2002. - № 3-4. –С.39
163. Тайлакова, А.И. Сельское население Кыргызстана к концу 30-х годов по материалам Всесоюзной переписи населения 1939 г. [Текст]/А.И. Тайлакова//Вестник КНУ.-Бишкек,2001.-№1-2.-С.38-42.
- 164..Шкапский, О.А. Киргизы-крестьяне[Текст]/О.А.Шкапский// Туркестанский сборник.-Ташкент,1908.-Т.472.-С.123-136.
- 165.Шкапский О.Киргизы-крестьяне[Текст]/О.Шкапский//Известия русск. Геогр.общ.- СПб.: [б.и.],1908.-Т. 16. –С. 78-83.

У. Диссертациялар жана авторефераттар

166. Батырбаева, Ш. Демографическое развитие Кыргызстана 20-50-е годы (источники и методы их изучения) [Текст]: –Диссер.на.соискание. .учен степени доктора ист. наук /Ш.Батырбаева. –Бишкек,2003.-216с.
167. Желуховцев, В.С. Национальная и социальная структура населения Киргизии (конец XIX – 30-е годы XX в.) [Текст]:Дис... канд. ист. наук/В.С.Желуховцев. – Бишкек, 1987.-168с.
168. Жусубалиев, А.Р. Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүнүн базардык мамилелерге өтүү шартындагы өзгөрүшү[Текст]: Дисс. на соиск. канд.ист.наук/А.Р.Жусубалиев.- Бишкек,2005.-174с.
169. Плоских В.В. Социально-демографическая политика России во второй половине XIX первой четверти XX века(на примере Кыргызстана)[Текст]:Дисс.на соиск.канд.ист.наук /В.В.Плоских.- Фрунзе, 1970.- 178с.
170. Ядов, В. А. Социологические исследования: методология, программа, методы [Текст] / В. А. Ядов. – М.: [б.и], 1987.- 248с.